

La cista tumulària amb esteles esculpides dels Reguers de Seró (Artesa de Segre, Lleida): una aportació insòlita dins de l'art megalític peninsular i europeu

JOAN B. LÓPEZ, ANDREU MOYA, ÓSCAR ESCALA I ARIADNA NIETO¹

El mes gener de 2007, els treballs de construcció d'una de les canonades de la xarxa de distribució de reg del sistema Segarra-Garrigues, obra promoguda per l'empresa pública Reg Sistema Segarra-Garrigues SA —REGSEGA—, al seu pas pel terme de Seró (Artesa de Segre, Lleida) varen provocar l'aparició inesperada de les restes d'una estructura arqueològica singular a una fondària d'uns 3 metres sota la superfície actual. Els operaris de l'empresa constructora —FCC Construcción SA— van comunicar de seguida la troballa arqueològica al personal de la direcció tècnica del projecte —Aigües del Segarra-Garrigues SA (ASG)— que, per la seva banda, ho notificà als responsables del Grup d'Investigació Prehistòrica de la Universitat de Lleida (GIP), amb el qual s'havien endegat tot un seguit de prestacions de serveis relacionats amb la prospecció i el seguiment arqueològic dels diferents sectors de la xarxa de distribució de reg.

Una primera inspecció ocular de la troballa va constatar que els treballs de construcció de la infraestructura de reg havien malmès parcialment unes restes arqueològiques incertes arran de l'excavació d'una rasa lineal destinada a la instal·lació d'una canonada d'impuls; malgrat tot la major part de l'estructura romania *in situ*. En conseqüència, i d'acord amb l'Àrea de Coneixement i Recerca de la Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya, el GIP va procedir a fer els treballs oportuns de delimitació i excavació del monument entre els mesos de gener i abril de 2007.

D'aquesta manera, sortiren a la llum les restes espectaculars d'un megalít constituït per un túmul amb cista central delimitat per una anella de pedres clavades, la cronolo-

1. Tots els autors són membres del Grup d'Investigació Prehistòrica de la Universitat de Lleida.

gia del qual se situa a mitjan primera meitat del III mil·lenni cal. ANE, dins un context campaniforme.

Emperò, el tret més excepcional d'aquest monument és el caràcter megalític de les lloses de calcarenita amb què foren bastits la cambra sepulcral i part del cromlec i, especialment, la seva profusa decoració geomètrica esculpida en baix relleu. No es tractava d'unes decoracions fetes *ex professo*, sinó que els suports ortostàtics eren fragments d'antigues estàtues-esteles reaprofitades d'un monument escultòric megalític anterior.

El megàlit dels Reguers de Seró constitueix, doncs, una manifestació insòlita dins del món megalític, a l'alçada dels conjunts escultòrics més rellevants i coneguts del neolític final-calcolític europeu (Gavrinis, Petit-Chasseur, Saint-Martin-de-Corléans, Arco, Rouergue...).

La recerca duta a terme posteriorment ha permès redescobrir a partir dels treballs de J. Serra Vilaró altres manifestacions similars en l'àrea prepirinenca (Solsonès), amb la qual cosa és possible proposar l'existència d'un grup cultural específic en aquesta zona durant el neolític.

En aquest article es presenta també una interpretació dels motius iconogràfics esculpits en les esteles, els quals permeten ser atribuïts a representacions esquemàtiques de peces de vestimenta, amb paral·lels formalment diferents, però conceptualment similars als d'altres zones europees.

1. SITUACIÓ DEL JACIMENT

El jaciment pren el nom de la partida rural en què es localitza, coneguda com els Reguers, la qual pertany al petit poble de Seró, nucli agregat al municipi d'Artesa de Segre (Noguera, Lleida). El megàlit es trobava en l'extrem est d'aquest terme municipal, aproximadament a l'alçada del punt quilomètric 109+570 de la carretera C-14, entre els nuclis de Seró i el Gos (Oliola, Noguera) i a mig camí entre Artesa de Segre i Ponts. L'altitud del jaciment se situa al voltant dels 400 metres sobre el nivell del mar i les seves coordenades UTM són 31T 343991 4638706.

Pel que fa al context geogràfic general, el jaciment es localitza en l'extrem nord de la plana occidental catalana (Fig. 1), punt d'inici de les primeres serres del Prepirineu. En aquest sentit, el megàlit se situa al peu d'una petita elevació avançada de la costa de Refet, al vessant sud del pla de la Força i a la riba dreta del Senill, petit rierol subsidiari del riu Segre pel seu marge esquerre. De fet, el sepulcre ocupa un antic paleosòl al fons de la vall del Senill que manifesta un doble pendent en direcció nord-sud i en direcció est-oest.

El monument megalític es troba bastit sobre sediments terciaris (gresos i nivells argilosos amb margues) i segellat principalment per al·luvions quaternaris d'aportació lateral que són conseqüència de lesavingudes successives del riu Senill. L'estudi edafològic de la seqüència estratigràfica de més de 2,5 m sedimentada sobre les restes arqueològiques ha permès aprofundir en la caracterització de la dinàmica de rebliment d'aquesta petita vall (Poch, Balasch, 2009).

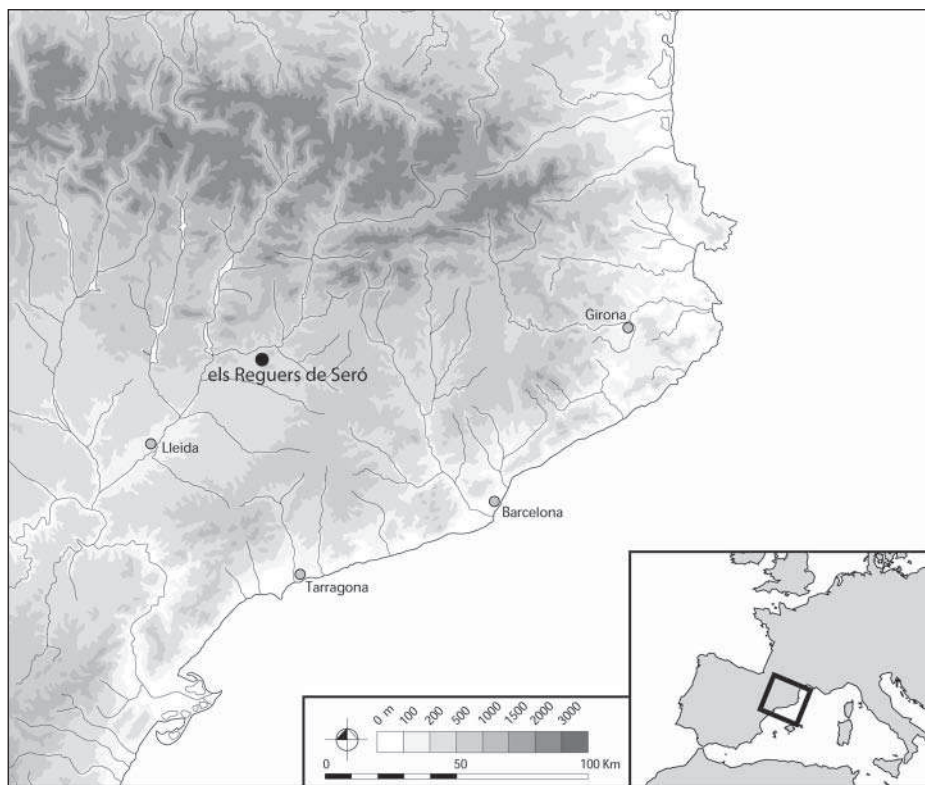

Figura 1. Localització del megàlit dels Reguers de Seró (Artesa de Segre, la Noguera, Lleida)

2. ORGANITZACIÓ I DESENVOLUPAMENT DELS TREBALLS ARQUEOLÒGICS

Després, doncs, d'una primera actuació endegada amb els objectius d'avaluar la troballa, establir-ne una primera diagnosi i delimitar l'àrea d'intervenció, va iniciar-se l'excavació arqueològica del megàlit dels Reguers de Seró.

Metodològicament, va implantar-se una quadrícula de 12 metres de llargada per 10 metres d'amplada que va definir l'àrea d'actuació dins els aproximadament 260 m² de la superfície globalment intervinguda. L'excavació va desenvolupar-se en extensió fins a obtenir la planta total de les estructures existents i seguint el mètode estratigràfic. El sistema de registre emprat va fonamentar-se en el mètode Harris, segons l'aplicació particular desenvolupada pel GIP (Junyent, López, Oliver, 1992), i en la recollida tridimensional dels elements mobles presents. Així mateix, va posar-se una èmfasi especial en el registre gràfic i fotogràfic de les lloses decorades, per la qual cosa van compaginar-se els mètodes tradicionals arqueològics (dibuix planimètric i fotografia) amb el registre digital i les fotogrametries per part del Servei de Reproducció i Imatge de la Universitat de Lleida (fotografia i imatge digital) i del

Laboratori de Modelització de la Ciutat de la Universitat Politècnica de Catalunya (restitució tridimensional).

Els treballs de recerca a l'entorn del megàlit dels Reguers de Seró s'emmarquen dins el projecte del Ministeri d'Educació i Ciència "Las transformaciones sociales a través de los espacios de la vida y la muerte en el noroeste del Mediterráneo durante el II y I milenios ANE" (HUM2005-06384/Hist) i en el marc de les activitats del Grup de Recerca en Arqueologia, Prehistòria i Arqueologia Antiga (GRAPHIA), reconegut com a grup consolidat per part de la Generalitat de Catalunya (AGAUR 2005SGR00798). En el projecte Seró, hi participen investigadors i col·laboradors del GIP provinents de múltiples disciplines que, de forma transversal, permetran la caracterització completa del jaciment i la determinació de la seva significació i singularitat en el context del megalitisme català, peninsular i internacional.

Es tracta d'una investigació en curs que, entre d'altres, integra els estudis edafològics i geomorfològics de la mà de Rosa M. Poch i Carles Balasch, del Departament de Medi Ambient i Ciències del Sòl de l'Escola Tècnica Superior d'Enginyeria Agrària (UdL); els estudis petrogràfics i de pátines fets per Maite Garcia-Vallès, del Departament de Cristal·lografia, Mineralogia i Dipòsits Minerals de la Universitat de Barcelona i Meritxell Aulinas, del Departament de Geoquímica, Petrologia i Prospecció Geològica de la Universitat de Barcelona; l'estudi antropològic de les restes inhumades fet per Bibiana Agustí i l'estudi de les restes de fauna fet per Ariadna Nieto, membre del GIP. Així mateix, per tal d'estudiar el material moble exhumat s'ha dut a terme una primera restauració arqueològica d'una part de les restes recuperades per part de Carme Prats, del Laboratori d'Arqueologia de la UdL, i per Gemma Piqué, restauradora conservadora de béns culturals. Així mateix, Antoni Llussà, del Grup de Recerques Arqueològiques de la Femosa, s'encarrega del dibuix del material moble.

Tanmateix, a més dels treballs esmentats, el projecte preveu altres estudis (pol·len, matèries primeres, anàlisis de continguts, estudi operatiu...) que s'estan duent a terme progressivament i en la mesura de les possibilitats.

3. DESCRIPCIÓ ARQUEOLÒGICA DEL MEGÀLIT DELS REGUERS DE SERÓ

La intervenció arqueològica ha recuperat, doncs, les restes d'una construcció funerària que conservava parcialment els principals elements estructurals que defineixen els sepulcres megalítics: el túmul, el cromlec i la cambra (Fig. 2). El megàlit estava tallat tangencialment per un arrasament antic causat, amb tota seguretat, per una avinguda lateral del riu Senill que va fer bascular i desaparèixer l'extrem més septentrional del túmul i de l'anella de pedres clavades. Així mateix, la rasa de la canonada travessa d'est a oest l'estructura megalítica i ha seccionat tant el túmul com la cambra.

El túmul i el cromlec

El túmul del megàlit dels Reguers de Seró es troba constituït pràcticament de forma íntegra per pedres calcarenites de diverses mides, des de grans blocs fins a petit pedruscall que aglutina els elements constructius de dimensions més grans. Les restes conservades mostren un túmul de planta oval d'uns 9 m de llargada per 6 m d'amplada; tan-

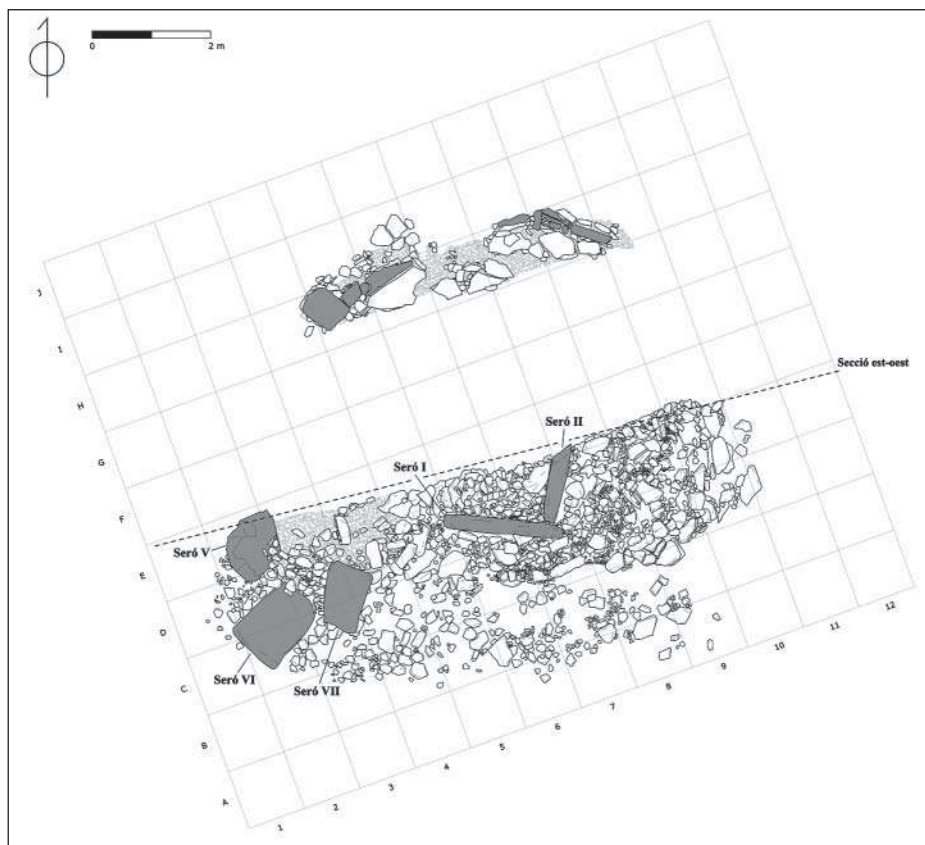

Figura 2. Planta general del megàlit dels Reguers de Seró

mateix, creiem que l'arrasament de la banda septentrional n'altera l'estructura original que, suposadament, devia ser de tendència circular amb un diàmetre aproximat de 9 m, tal com s'ha pogut observar en la secció est-oest del monument (Fig. 3).

El túmul, l'excavació del qual ha permès observar-ne la seqüència constructiva, s'estenia al voltant de la cambra sepulcral. Aparentment, les pedres que el constituïen no presentaven una disposició lògica més enllà del simple amuntegament aleatori dels elements que el conformaven. Malgrat tot, en els extrems est i nord del túmul s'ha distingit un primer nivell de grans pedres disposades molt acuradament de forma plana com si conformessin una mena d'enllosat (UE 141 i UE 142), sobre el qual s'apilaren la resta de pedres (UE 102 i UE 124) donant forma a un túmul de secció cònica de fins a 60 cm de potència. Així mateix, no s'ha documentat cap mena de recobriment d'aquest nucli de pedra amb un túmul de terra, cosa que ens fa pensar que no degué existir.

Puntualment, el túmul encara conservava l'anella de pedres clavades que el delimitava. Les restes d'aquest cromlec s'observaven perfectament en la part del túmul

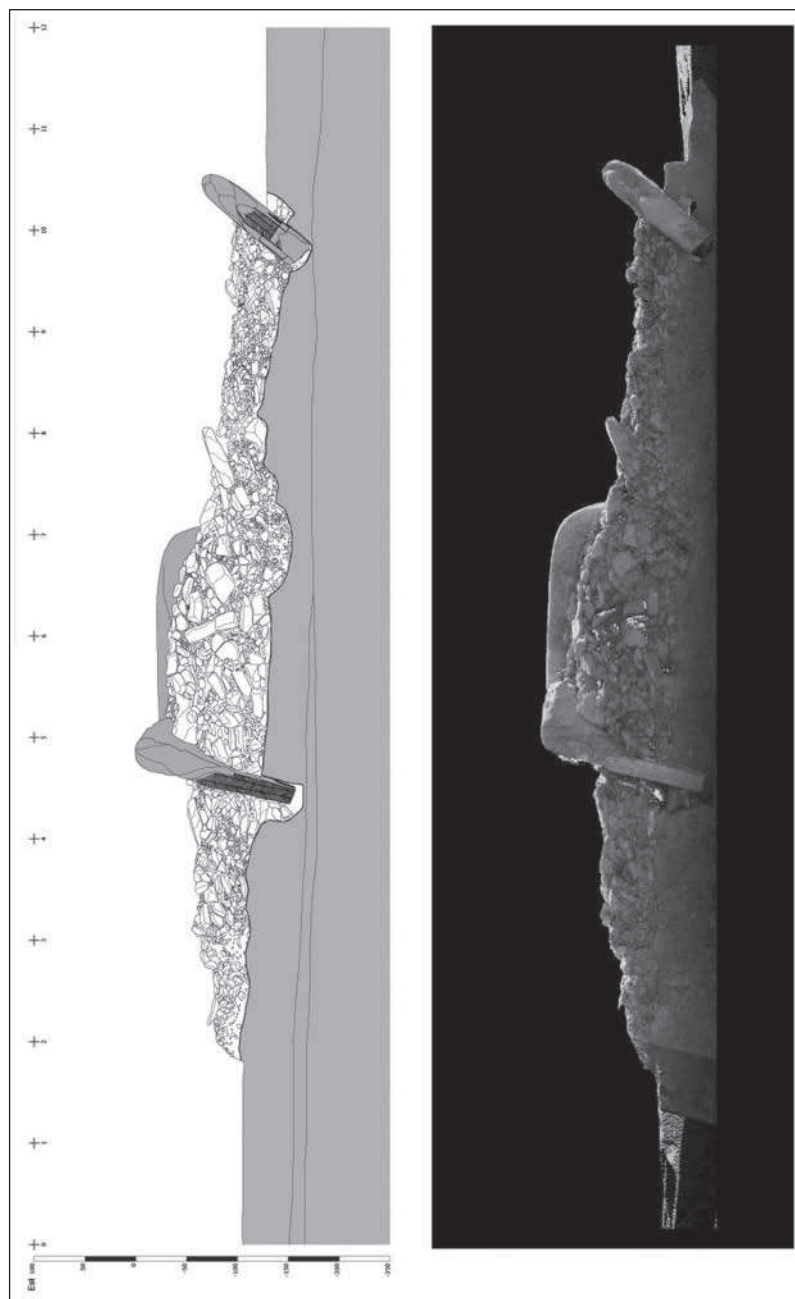

Figura 3. Secció est-oest del megàlit dels Reguers de Seró i restitució en 3D del tall est-oest (Laboratori de Modelització de la Ciutat, UPC)

situada al nord de la rasa de la canonada, on es configurava com una alineació de pedres de dimensions mitjanes (UE 113, UE 119, UE 120, UE 121, UE 122 i UE 123), alguna de les quals treballada (UE 113), i instal·lades en una petita rasa lineal d'uns 5,80 m de llargada, entre 30 i 40 cm d'amplada i fins a 15 cm de profunditat. Altres pedres de dimensions inferiors falcaven les pedres que definien l'anella i acabaven de reblir la rasa.

Així mateix, el cromlec tenia continuïtat en l'extrem oest del túmul, que fou seccionat per la rasa de la canonada. Molt probablement les pedres treballades, però no decorades, extretes per la màquina excavadora durant les tasques d'excavació de la rasa de la canonada (UE 114, UE 115 i UE 116) devien formar part d'aquesta anella externa de delimitació del túmul.

Per tant, les restes del cromlec al sud de la canonada es limiten a dos grans blocs (UE 108 i UE 112) i una llosa (UE 111), totes tres pedres de gres de grans dimensions i, en aquest cas, totes tres profusament decorades. Només una (UE 108) es trobava *in situ*, mentre que les altres dues estaven vençudes, una sobre el túmul (UE 111) i l'altra lleugerament desplaçada per una antiga avinguda del riu Senill (UE 112). No obstant això, se n'ha pogut documentar parcialment la rasa en què es trobaven encaixades. Val a dir que tant els dos grans blocs decorats per ambdues cares (Seró V i Seró VI) com la llosa treballada (Seró VII) no foren esculpits per ocupar un lloc en l'anella del megàlit sinó que, inicialment concebuts com a estàtues-esteles (vegeu *infra*), foren reaprofitats un cop destruït o enderrocat el monument de caràcter megalític que constituïen originàriament per tal de bastir el cromlec del sepulcre funerari.

L'excavació extensiva del túmul ha permès, a més, recuperar un conjunt significatiu de materials mobles. Es tracta, bàsicament, de diversos fragments de ceràmica a mà d'acabat polit corresponent a diferents tipus de recipients (bols, vasos mitjans...), alguns dels quals presenten decoració d'estil campaniforme pirinenc, campaniforme regional incís i campaniforme epimarítim. Així mateix, ha estat recuperat un botó piramidal de petxina i una punta de sageta de sílex amb aletes i peduncle. La major part d'aquestes restes s'han localitzat de forma concentrada en l'extrem més occidental del túmul i en tota la seqüència constructiva de pedres sorrenques.

La cambra

El megàlit dels Reguers de Seró presentava una cambra amb cista central de planta rectangular delimitada per quatre ortostats. Tanmateix, només es conservaven *in situ* dues lloses, que en definien l'angle sud-est (UE 106 i UE 107); les altres dues (UE 109 i UE 110) foren extretes de forma fortuïta per la màquina durant els treballs d'excavació de la rasa de la canonada. No obstant això, gràcies a les referències orals dels operaris que descobriren el megàlit ha estat possible restituir-ne l'emplaçament i la disposició. D'aquesta manera, mentre una de les lloses desplaçades (UE 109) es trobava clavada verticalment i constituïa l'ortostat nord de la cista, l'altra (UE 110), que va aparèixer plana sobre el túmul de pedres, devia tancar la cista per la banda oest i en devia haver estat la llosa d'accés. Sense tenir dades concloents, les dimensions més petites d'aquest darrer suport fan pensar en un possible accés en forma de finestra. Així mateix, el megàlit no conservava cap element de cobriment de ben segur ja desaparegut d'antic, per la qual cosa desconeixem quin era el sistema emprat (Fig. 4).

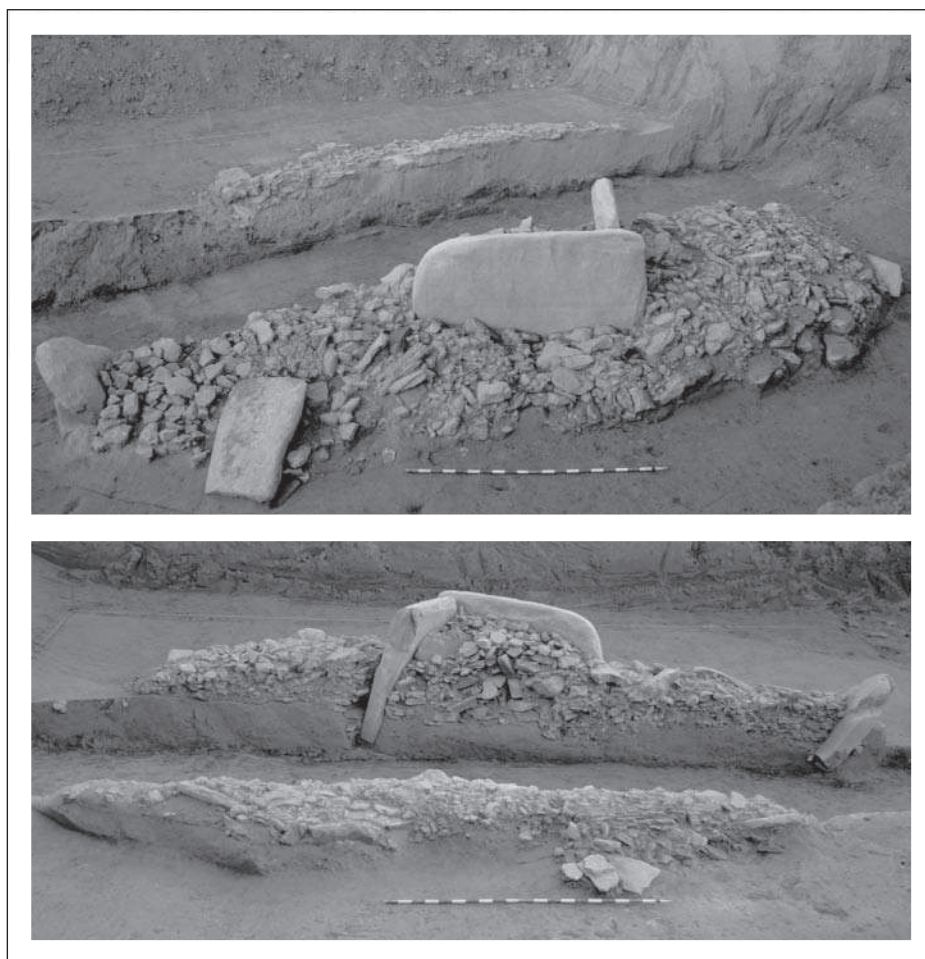

Figura 4. Vistes generals del megàlit dels Reguers de Seró

La cista assolí unes dimensions de fins a 1,80 m de llargada per 1,40 m d'amplada, així com una alçària d'aproximadament 1,30 m. La cambra presentava, doncs, una superfície de poc més de 2,5 m² i una orientació de 280° en direcció oest.

Com en el cas de les pedres decorades del cromlec, els grans blocs esculpits que constitueixen la cista tampoc foren creats per ocupar un lloc en el sepulcre funerari, sinó que la seva presència al megàlit s'ha de llegir en clau de reutilització. Els ortostats corresponen novament a fragments d'estàtues-esteles que foren reaprofitades per bastir un nou monument. No tenim dades de com es configurava el monument primigeni més enllà del caràcter exempt de les escultures.

Desconeixem amb certesa si la reutilització de les representacions antropomorfes va representar la destrucció intencionada del monument original o bé simplement s'em-

praren uns blocs abatuts d'antic en desús. Amb tota seguretat, la reutilització d'aquestes lloses esculpides va ocasionar la destrucció del monument original. Els blocs abatuts, sense les connotacions del simbolisme original, van adequar-se al sepulcre funeràri de manera que el nou ús dels suports testimonia una tria dels ortostats i una acurada planificació del bastiment del megàlit. Només una de les estàtues-esteles es conserva íntegrament (Seró I), mentre que la resta (Seró II, III i IV) mostra traces evidents de modificació dels suports escultòrics originals —com ara senyals de desbast, repic, retall o poliment— que creiem que s'emmarquen en el desenvolupament d'uns treballs previs per adequar els ortostats al seu nou emplaçament (Fig. 5 i 6). Aquest procés d'arranjament també es fa palès amb el reaprofitament dels rebutjos originats que, amb els mateixos motius esculpits que les grans lloses decorades, foren emprats com a falques dels suports ortostàtics.

Així mateix, el megàlit presenta la disposició intencionada de totes les lloses de la cambra mostrant enfora el mateix motiu en retícula. Des d'una interpretació actual d'aquestes representacions completament allunyada del seu simbolisme original, l'aspecte

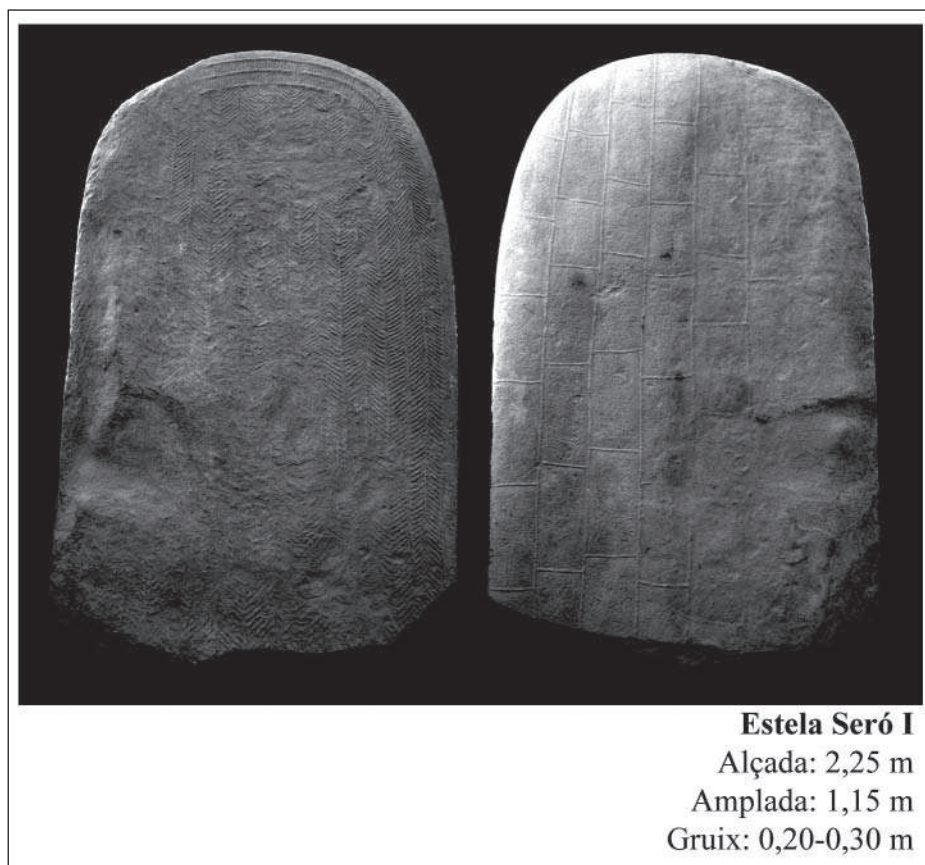

Figura 5. Detall frontal i dorsal de l'estela Seró I

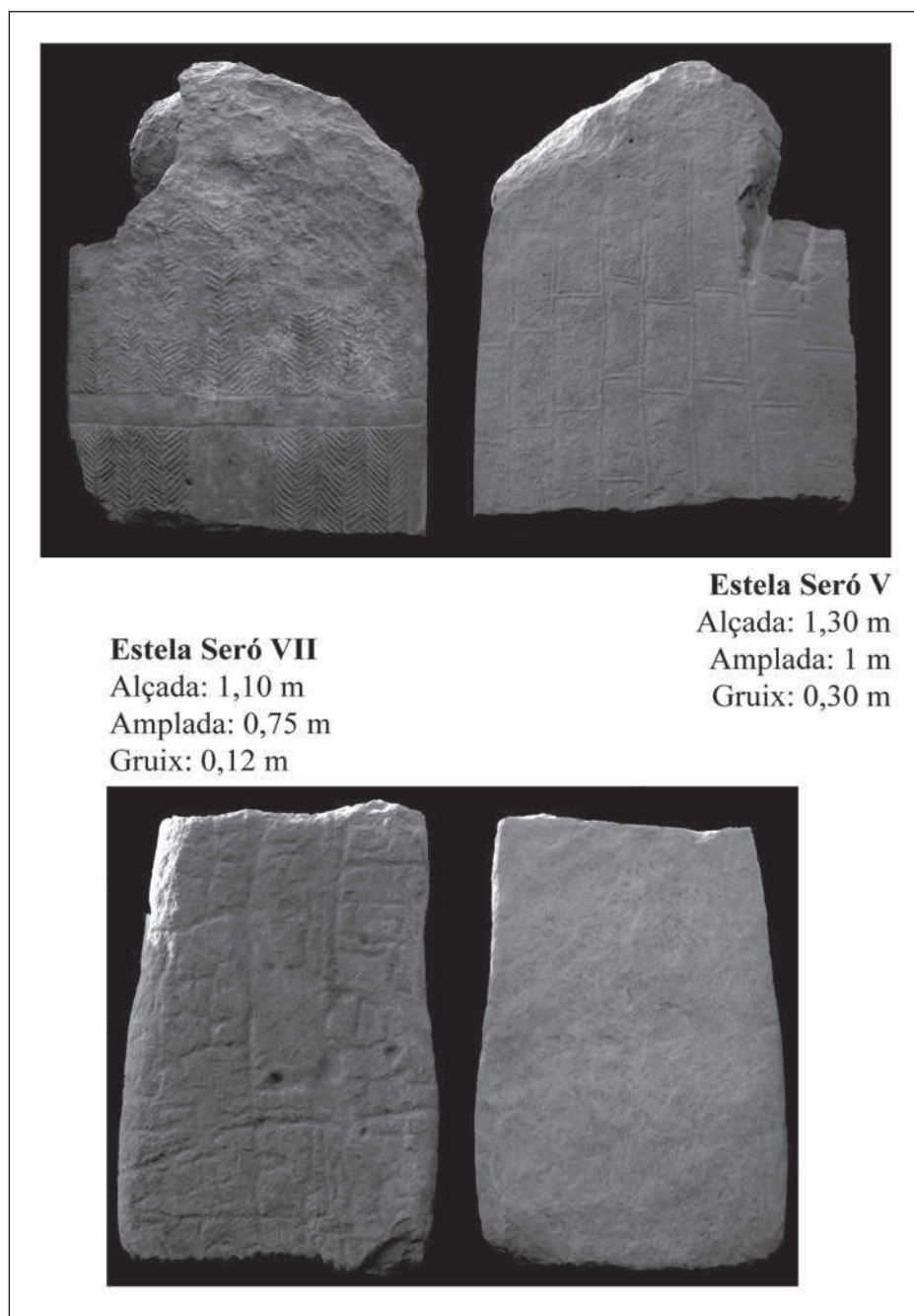

Figura 6. Detall frontal i dorsal de les esteles Seró V i VII

exterior de la cambra s'assimilaria a una construcció paramentada carreuada. La inexistència d'un túmul de terra que recobris el nucli de pedres dóna arguments per pensar que la cambra devia quedar visible i que, més enllà d'implicacions simbòliques, la nova disposició de les antigues estàtues-esteles podria implicar a més, una certa voluntat estètica. D'altra banda, una altra dada a favor de la visibilitat de la cista són les alteracions que mostren els ortostats derivats del fet d'estar exposats a la intempèrie, la qual cosa motiva el desgast i el desfigurament dels motius decoratius; tanmateix, cal tenir en compte que el procés d'erosió de les estàtues-esteles va iniciar-se en el moment que es disposaren del dret per configurar el monument escultòric megalític i que altres alteracions postdeposicionals, com ara el recobriment de calcita que revesteix les lloses, responen a fases minerals de neoformació associades a processos de meteorització derivats del pas del temps i/o de les condicions d'enterrament sota el subsòl (Garcia-Vallès, 2007; Garcia-Vallès *et al.* en premsa).

D'altra banda, sobre el sòl de la cambra s'han identificat petits forats de pal poc profunds que es disposen de forma alineada prop de les lloses que delimitaven la cambra. Hi ha la possibilitat que es tracti de petites estructures associades a la construcció del megalit i, particularment, vinculades a la instal·lació dels suports ortostàtics que constitueixen la cista.

Pel que fa a l'interior de la cista, es trobava pràcticament reblert per un dens, compacte i atapeït nivell de pedres sorrenques de diferents mides que arribava fins a uns 80 cm de gruix (Fig. 3). L'excavació acurada d'aquest rebliment de la cambra ha permès constatar amb certesa tant la funció funerària del monument com el saqueig de la cambra en època prehistòrica. L'ús de l'estructura com a lloc d'enterrament queda refermat per la trobada de diverses restes antropològiques remogudes que es concentraven a l'extrem oriental de la cambra. Sobre el sòl de la cista s'identificaren les restes del tronc superior d'un individu en connexió anatòmica (restes de les extremitats superiors, costelles, columna vertebral, pelvis...), mentre que, pocs centímetres per sobre, aparegueren altres restes humanes sense cap connexió anatòmica aparent (extremitats inferiors, fragment de mandíbula inferior, peces dentàries de la mandíbula superior, entre d'altres), remenades i completament entrelligades amb pedres i ossos de fauna. L'estudi del conjunt del material ossi humà ha estat realitzat per l'antropòloga Bibiana Agustí (2007). Malgrat l'estat de conservació precari de les restes, pot assenyalar-se que es tracta d'un espai funerari en què almenys es constata la inhumació de 2 individus, fet avalat per la documentació duplicada d'una dent incisiva superior central del costat dret. Tot i això, la renovació de les restes no permet parlar d'una superposició d'enterraments.

Val a dir, a més, que aquestes restes antropològiques es trobaven acompanyades per fragments d'almenys dos vasos ceràmics arraconats en l'angle sud-oriental de la cista, així com almenys 4 botons prismàtics d'os, una petita dena calcària i al voltant de 400 denes de petxina aparegudes completament disperses. Tot plegat, doncs, devia formar part de l'aixovar i dels objectes d'ornament personal amb què foren inhumats els difunts.

Així mateix, també han estat recuperades nombroses restes òssies de fauna que es troben en curs d'estudi. Una anàlisi preliminar permet assenyalar que el conjunt estava format per almenys 4 animals diferents (NMI), en què s'enregistra la presència d'*Ovis aries* (ovella domèstica) i *Capra hircus* (cabra domèstica). Es documenta la presència tant d'individus infantils com de joves/adults. Les parts anatòmiques més ben representades són les

de les extremitats anteriors i posteriors, amb la presència de tots els ossos llargs (húmer, radi, ulna, metacarp, ossos del carp, falanges I, II i III, fèmur, tibia, calcani, astràgal, metatars, ossos del tars i falanges), així com d'algunes restes de costelles, crani i de l'aparell pelvià que, tanmateix, es troben molt fragmentades i en molt mal estat de conservació. Amb un alt índex de fractura, la superfície dels ossos es troba molt malmesa a causa dels factors postdeposicionals, la qual cosa no permet observar possibles marques de tall. A més a més, s'ha identificat una dent incisiva atribuïda a l'espècie *Bos taurus* (bou).

L'aparició de les restes humanes de forma remoguda, dispersa i barrejades amb restes de fauna i el rebliment de la cambra amb un únic estrat compost bàsicament de pedra fan pensar en el saqueig i segellament intencionats, el motiu dels quals ens és desconegut. En aquesta línia, un altre element indicatiu d'aquesta condemna del monument funerari és la troballa del suport interpretat com a llosa d'entrada al sepulcre (UE 110) desplaçada del seu lloc original i disposada de forma plana sobre el túmul, tal i com els descobridors del megàlit afirmen que va aparèixer.

4. EL MATERIAL MOBLE ASSOCIAT AL MEGÀLIT DELS REGUERS DE SERÓ

El material moble recuperat a l'excavació del megàlit dels Reguers de Seró constitueix un conjunt significatiu de restes que situen el jaciment perfectament dins un context campaniforme. De fet, a excepció de restes metàl·liques —no documentades en el conjunt—, el material arqueològic evidencia un repertori que podríem considerar típicament campaniforme caracteritzat per la presència d'una punta de sageta amb aletes i peduncle, de botons amb perforacions en V i diversos fragments ceràmics tant de produccions campaniformes com comunes (Fig. 7).

Mentre que als sectors nord, sud i est del túmul els materials mobles són pràcticament inexistent o francament testimonials, l'àrea oest del megàlit mostra una densa concentració de restes arqueològiques. Els materials mobles aparegueren de forma dispersa a l'interior de la cambra i especialment en l'extrem occidental del túmul, és a dir, en el que seria la part davantera del megàlit i on es devia situar l'accés a la cista. Segurament l'escampall de materials arqueològics atestat en l'àrea davantera del sepulcre deu ser fruit del seu saqueig, que en va produir la fragmentació, la dispersió i la remoció. La impossibilitat de distingir límits entre el rebliment de pedres de la cambra i el nucli de pedres del túmul que envolta el megàlit podria alterar, a més, la visió de la correlació entre tots els elements materials assenyalats.

A continuació, doncs, presentem de forma general el conjunt de material moble recuperat en l'excavació. Deixem, però, per a més endavant la caracterització, la valoració i la contextualització exhaustiva de les restes.

D'una banda, el conjunt d'elements d'ornament personal es troba format per denes i botons, que s'integren perfectament en el panorama conegut d'aquests objectes recuperats en sepulcres funeraris. Quant a les denes, s'han recuperat vora 400 petites denes de petxina (*Cardium*) que aparegueren de forma completament dispersa a l'interior de la cambra amb relació a les restes òssies humanes i el dens nivell de pedres que segellava la cista (Fig. 7.1). Es tracta de peces discoïdals de diferents dimensions i gruixos, algunes de les quals —tot i el poliment de les seves superfícies— encara mostren les estries externes de creixement. Només en alguns casos el conjunt de petites denes encara es conservaven agrupades amb els altres elements amb què degueren constituir un o diversos penjolls o braçalets

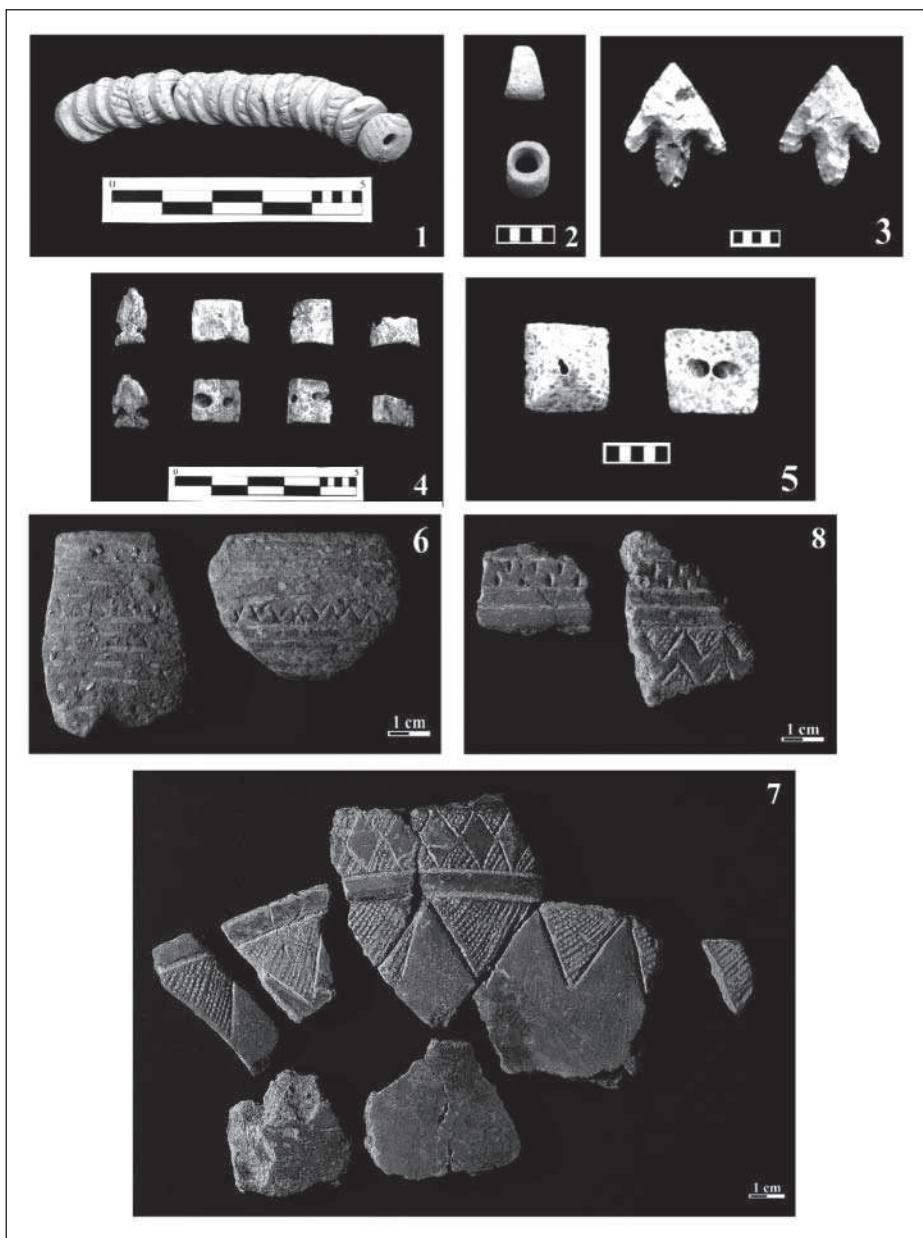

Figura 7. Material mòble: denes de petxina (1) i dena calcària (2), punta de sageta (3), botons prismàtics (4) i botó piramidal (5), i material ceràmic campaniforme d'estil pirinenc (6 i 8) i epimarítim (7) (fotos del material ceràmic: X. Goñi, Servei de Reproducció d'Imatge de la UdL)

que acompanyaven els individus inhumats. Així mateix, s'ha recuperat almenys una dena que es diferencia clarament del conjunt d'elements de petxina tant pel material de manufactura com per la tipologia. Es tracta d'un petit penjoll aparentment de pedra calcària, en forma de llàgrima trapezoïdal d'angles arrodonits i superfície rugosa (Fig. 7.2).

Pel que fa als botons, primerament s'ha de destacar la troballa d'un botó piramidal de base quadrada de petxina amb perforació en V que presenta una decoració en forma d'una fina incisió que en recorre el perímetre (Fig. 7.5). Aquest element fou localitzat sobre les pedres que constituïen l'extrem sud del túmul. No obstant això, el conjunt més significatiu prové de l'interior de la cambra i es troba caracteritzat per 4 botons prismàtics de secció triangular d'os també amb perforacions en V (Fig. 7.4). Aquests objectes es trobaven en relació amb les restes antropològiques remogudes que havien estat inhumades dins la cista i s'afegeixen a la nòmina d'aquest tipus d'ornaments personals coneguts a les terres peninsulars (Uscatescu, 1992), de la vall de l'Ebre (Rodanés, 1987) i catalanes (Martín, 2003: 86 i 92-94).

Pel que fa a la indústria lítica, a més de 4 fragments d'ascles i nuclis de sílex, cal afegir una punta de sageta amb aletes i peduncle de sílex. Es tracta d'un exemplar retocat bifacialment i de secció biconvexa força simètrica i regular (Fig. 7.3). Fou recuperat a l'exterior de la cambra, entre les pedres del túmul de la part davantera de la cista. L'aparició d'aquest tipus d'elements a Catalunya es documenta ja des de la segona meitat del V mil·lenni cal. AC, però és a partir de la segona meitat del IV mil·lenni cal. AC i la primera meitat del III mil·lenni cal. AC quan es generalitzen (Palomo, Gibaja, 2003: 179-183). La presència de puntes de fletxa en contextos sepulcral s'explica com a aixovar funerari —i llavors se'ls atorga un valor simbòlic— o com a elements que arribaren introduïts dins els cossos inhumats i que eren la causa de ferides o de defuncions dels individus.

Finalment, el material arqueològic més nombrós i significatiu recuperat al megàlit dels Reguers de Seró és la ceràmica. El lot es troba format per prop d'una centena de restes, la dispersió i l'extrema fragmentació de les quals cal remetre a la remoció de les restes i la condemna i segellament intencionats del sepulcre megalític. Entre les produccions campaniformes cal assenyalar la documentació associada de tres dels estils, l'epimarítim i, el pirinenc i el regional incís. Quant al campaniforme epimarítim, caracteritzats pels motius geomètrics fets amb impressions de pinta i punxó, les restes recuperades presenten decoracions combinades amb bandes de triangles oposats que conformen rombes en reserva i bandes de triangles farcits de línies obliqües puntillades (Fig. 7.7). Per la seva banda, el campaniforme pirinenc presenta motius impresos en cremallera, incisions horitzontals i en ziga-zaga, motius impresos en espina de peix, bandes horitzontals en retícula obliqua, triangles farcits amb línies... (Fig. 7.6 i 7.8).

Al costat d'aquestes peces també s'ha documentat diverses restes de ceràmica comuna que semblen correspondre a produccions arrelades en la tradició local de les comunitats regionals. Podem esmentar, per exemple, diversos petits fragments de vores de secció arrodonida o engruixida de ceràmiques reduïdes o també alguns petits fragments de bases plana o còncava. Més remarcables són els tres fragments —dos apareguts en el túmul i un a l'interior de la cambra— que semblen correspondre a un mateix vas de petites dimensions i cos sinuós amb vora de desenvolupament vertical lleugerament exvasada de llavi de secció arrodonida amb un alineament de motius puntillats en la seva superfície superior. Així mateix, arraconades al fons de la cambra varen aparèi-

xer les restes de les dues úniques peces de les quals coneixem el perfil sencer. D'una banda, un petit bol hemisfèric de parets convexes obliqües obertes, fons còncau, base convexa i vora lleugerament diferenciada i exvasada amb llavi de secció arrodonida. L'altra peça correspon a un petit recipient de parets convexes amb la vora lleugerament diferenciada i exvasada de secció arrodonida, que presenta l'aplicació de dues petites llengüetes alineades verticalment, una al llavi i una altra al cos. Ambdós recipients són de coccíó reduïda i de pasta porosa de coloració grisenca.

5. LA CRONOLOGIA ABSOLUTA DEL MEGÀLIT DELS REGUERS DE SERÓ

S'ha obtingut una datació per radiocarboni d'una mostra d'os humà (una tibia) de les restes inhumades dins la cista. Els resultats són:

Beta-230406: 4150±50 BP; calibrada a 2 sigmes 2879-2589 cal. ANE

Aquesta cronologia correspon, doncs, al moment d'utilització del megàlit. La data de la seva construcció pot considerar-se lleugerament anterior. És també perfectament escaient amb els elements mobles de cultura material apareguts.

6. LES ESTÀTUES-ESTELES DE SERÓ EN EL SEU CONTEXT PENINSULAR I EUROPEU

Allò que fa del megàlit dels Reguers de Seró un monument únic són les espectaculars lloses decorades que en constitueixen la cambra i part del cromlec, la qual cosa en determina la singularitat dins el conjunt del fenomen megalític. I més encara si es té en consideració el fet que l'emplaçament d'aquestes lloses en el megàlit és el resultat de la reutilització d'uns elements escultòrics que havien constituït un monument megalític anterior, les característiques del qual (tipologia, disposició, emplaçament...) són incertes. El conjunt escultòric de Seró es troba format per 7 grans esteles decorades, a les quals cal afegir una desena de petits fragments decorats usats com a falques dins les rases d'instal·lació dels suports ortostàtics de la cambra. Així mateix, també s'han recuperat 4 pedres treballades que formaven part de l'anella que delimitava el túmul que, si bé semblen estar obrades, no presenten cap mena de decoració.

Com arribaren aquestes lloses a l'indret en què foren trobades és una incògnita; tanmateix, no creiem que el monument primigeni es trobés gaire lluny d'on es localitzà el megàlit. En aquest sentit, l'estudi petrogràfic comparatiu de les lloses decorades i dels afloraments de pedra propers al jaciment assenyala la uniformitat i homogeneïtat de les mostres analitzades que es tractarien, en ambdós casos, de calcarenites massives, gres carbonàtic ben cimentat on l'única diferència atestada radica en la mida dels clasts (García-Vallès, 2007). A més a més, la composició mineral i textural dels afloraments rocosos mostrejats indica que el material té prou consistència per ser treballat i tenir durabilitat, així com que el seu processament no seria de tractament difícil. Per tant, tot plegat permetria assenyalar que l'àrea font d'on varen extreure's les lloses per bastir les escultures podria ser *in situ* perquè afloren nivells prou consistents i obrables.

Sense voler entrar a fons en qüestions terminològiques, cal assenyalar que hi ha tota una nomenclatura a l'hora de denominar les diferents manifestacions escultòriques segons els tipus de representació i de la seva morfologia —esteles, estàtues-esteles,

menhirs, menhirs-esteles, estàtues-menhirs... —, que sovint varia en funció dels criteris dels autors i que, a voltes, comporta distincions regionals (entre d'altres: Bazzanella, Marchi, 1995: 155-156; D'Anna, 2002a; D'Anna, Renault, 2004: 13-14; De Marinis, 1994: 31; De Saulieu, 2004: 51-52; Jallot, 1998: 337-339). En el cas de les representacions de Seró hem optat per la simplicitat i usem preferentment i indistinta els termes d'estela o estàtua-estela que considerem més neutres i menys compromesos. Hi hauria, fins i tot, qui les qualificaria com a estàtues-menhirs, terme força arrelat en la tradició arqueològica francesa. Tanmateix, no podríem estar més d'acord amb les paraules d'André d'Anna (2002a: 53) quant a la banalitat de la discussió sobre la terminologia d'aquestes manifestacions les quals quedarien totes integrades dins el fenomen de l'es-cultura prehistòrica.

Dins del conjunt escultòric de Seró es distingeixen tres grups d'esteles que responen a característiques i repertoris decoratius diferenciats:

* El primer grup es troba format per almenys 4 fragments de pedra sorrenca desbastats, ben treballats i amb els escaires arrodonits que, tanmateix, no presenten cap element decoratiu esculpit (UE 113, UE 114, UE 115 i UE 116). Aquests suports formaven part del sector nord-occidental del cromlec, però només en un cas es conservava *in situ* (UE 113). La resta (UE 114, UE 115 i UE 116), en canvi, havia estat extreta per la màquina durant els treballs d'excavació de la rasa de la canonada. Es tracta d'uns petits blocs de forma rectangular trencats pels extrems inferior i superior, amb unes dimensions compreses entre els 60 i 80 cm de llargada, de poc més de 50 cm d'amplada i d'entre 17 i 26 cm de gruix. L'acurada factura que mostren permet plantejar la hipòtesi que corresponguessin a alguna mena d'estela anicònica.

* El segon grup es compon únicament d'un sola estela de pedra (Seró VII) que es trobava abatuda directament sobre el nucli de pedres del túmul i formava part de l'anella de pedres clavades que el delimitava (UE 111). Es tracta d'una llosa rectangular d'1,10 m d'alçària, 75 cm d'amplada i 12 cm de gruix que ha estat treballada per totes dues bandes i que presenta els llocs arrodonits (Fig. 6). Mentre que la part dorsal s'ha desbastat i se n'ha repicat la superfície per tal de regularitzar-la, la part frontal es troba decorada amb tot un seguit de motius acanalats esculpits, la tècnica de realització i la disposició dels quals difereixen de la resta d'esteles ornades que configuren el tercer grup (*vid. infra*). De factura força maldestra i en un estat de conservació força erosionat, l'estela es troba incompleta perquè li manca la part superior aparentment trencada.

L'anàlisi preliminar de l'estela permet identificar, a diferència de la resta d'esteles esculpides de Seró, la representació explícita d'elements de l'anatomia humana que remet a una figuració antropomorfa. Tanmateix la lectura dels motius representats en l'estela Seró VII cal prendre-la amb totes les reserves perquè la seva conservació és molt deficient, la qual cosa pot fer controvertida la nostra interpretació.

Així doncs, en el terç inferior creiem veure-hi les traces d'un cinturó llis definit per dues estries acanalades de secció en U que s'estenen, amb més o menys definició, entre els dos extrems laterals de l'estela. El cinturó o faixa presenta en la part central un motiu rectangular en relleu amb els escaires arrodonits que s'interpreta com una possible sivella. D'una banda, per sota del cinturó i alineada amb la possible sivella, es desenvolupa una faixa vertical delimitada per dues estries i partida en dos per una tercera. Es defineixen, així, les extremitats inferiors de la representació antropomorfa en què les dues cames es troben juntes, enganxades. La representació del peu dret és força clara i permet identi-

ficar-ne els dits definits per cinc fines línies incises; el peu esquerre, en canvi, no s'aprecia amb tanta claredat. El referent d'aquesta mena de representacions cal cercar-lo en les esteles del grup de la Rouergue (Serres, 2002: 65-67), on es documenta a bastament.

Per sobre del cinturó, els motius s'organitzen en tres bandes verticals separades per solcs acanalats, cadascuna de les quals es troba decorada amb motius diferents. Mentre la franja esquerra presenta una gran ziga-zaga en vertical, la franja dreta sembla tenir diversos traços en vertical i en horitzontal que configuren una mena de retícula escacada. En canvi, la banda central, que coincideix aproximadament en la vertical de la sivella, es presenta majoritàriament llisa amb la presència de diversos cercles en forma de petites cúpules, tres de les quals s'estenen alineadament i paral·lela per sobre del cinturó.

Així mateix, en la part central de l'estela creiem identificar la representació d'un element de cap circular en anella i cos en forma de fulla allargassada punxeguda, que sembla associat a una franja llisa delimitada per dues petites estries en U que creua la imatge de biaix d'esquerra a dreta. Les traces que defineixen aquests elements són gairebé inapreciables i ens exigeixen cautela a l'espera d'un estudi més aprofundit dels motius decoratius. No obstant això, les referències per interpretar aquesta mena d'element ens remetent novament al grup de la Rouergue, en què nombroses estàtues-menhirs presenten un baldric del qual penja l'anomenat *objet* (Arnal, Serres, 1988; Serres, 2002: 70-74; Constantini, 2002: 120-121).

La interpretació d'aquest *objet* és incerta i variada: corn de caça, de guerra, d'abundància... o relacionat amb els anomenats penjolls-punyals d'atzabeja, calcita, os o banya documentats arqueològicament en coves sepulcral i megàlits, la forma dels quals evocuen punyals. Tanmateix, tot i la troballa d'objectes reals que es relacionen amb les figuracions esculpides (Arnal, Serres, 1988; Ambert, 1998), no se n'ha documentat cap que permeti associar fermament els penjolls i les representacions de les estàtues-menhirs. No obstant això, aquest objecte —conjuntament amb el baldric— apareix sempre i sense excepcions associat a les representacions masculines, i se li confereix una especial càrrega simbòlica com a signe de poder i autoritat. En aquest sentit, també se l'ha assenyalat com a signe del caçador a partir de relacionar-lo per similitud a diversos objectes fets en banya de cérvol, considerant el valor simbòlic d'aquest animal (Rodríguez, 1998: 171 i pl. 3). Així mateix, la coincidència de símbols similars a l'*objet* gravats en diferents menhirs i esteles antropomorfs de diverses regions esteses entre la Borgonya, l'oest de Suïssa i el Migdia francès, ha fet plantejar-se aquest element com l'evidència d'una xarxa de relacions interregionals dins el megalitisme (Cauwe, Van Berg, 1998: 254 i fig. 7). Potser ara, i en cas de confirmar-se la presència d'un element similar a l'*objet* en l'estela Seró VII, haurem d'incloure la troballa de Seró dins aquesta possible xarxa.

* Finalment, el tercer grup d'esteles és el més nombrós i més significatiu. Es troba constituït per les quatre esteles decorades amb les quals es va bastir la cambra del megàlit (Seró I, II, III i IV) i les dues esteles (Seró V i VI) que van instal·lar-se en l'extrem oest del cromlec, a més de la desena de petits fragments esculpits reaprofitats com a falques fins les rases d'instal·lació dels ortostats de la cista. Les decoracions representades en totes aquestes lloses permet parlar d'un conjunt escultòric megalític homogeni i unitari, en què les diferències entre els suports són molt puntuals.

L'estructura formal de les esteles en permet identificar almenys dos tipus. D'una banda, tindríem els suports de fins a 1 m d'amplada que prenen una forma de bust més esvelt i estilitzat, una de cos recte i possiblement coronada de forma ogival (Seró V), i l'altra amb cos trapezoïdal de costats i angles més o menys simètrics que té l'extrem

superior escapçat (Seró VI). De l'altra banda, la resta d'esteles (Seró I, II, III i IV) tenen entre 1 i 1,6 m d'amplada i el seus cossos prenen una forma de llosa rectangular més robusta. Dins d'aquest tipus es trobaria l'única estàtua-estela conservada sencera (Seró I), en què la forma del suport de cos rectangular acaba perfectament coronat en forma semicircular, com una mena d'U invertida. La morfologia de l'estela Seró I té clares referències en altres figuracions antropomorfes de contextos megalítics com ara algunes estàtues-menhirs del grup de la Rouergue —la Pierre Plantée (Lacaune-les-Bains, Tarn), per exemple— o les representacions gravades del tipus Peña Tú.

La descripció succincta d'aquest darrer grup d'esteles es presenta, doncs, a continuació:

– Seró I: Estela decorada de calcarenita que delimita la cista pel sud (UE 107). Es conserva pràcticament sencera. Mesura 2,25 m d'alçària, 1,15 m d'amplada i entre 20 i 30 cm de gruix. En el megàlit es trobava clavada en vertical sobre el costat dret, per la qual cosa tota la banda esquerra, tant del lloc com de les parts frontal i dorsal, es troba molt erosionada.

– Seró II: Fragment d'estela decorada de calcarenita que delimita la cista pel costat est (UE 106). Mesura 1,7 m d'alçària, 1,35 m d'amplada i 20 cm de gruix. Li manca una part d'un dels angles trencat per l'acció de la màquina durant els treballs de construcció de la canalització. En el megàlit fou disposada capgirada. L'extrem inferior sembla haver estat retallat, mentre que l'extrem superior es troba erosionat.

– Seró III: Fragment d'estela decorada de calcarenita seccionada en dues parts i amb fractures que cal reconstituir. El conjunt mesura 2,2 m d'alçària, 1,6 m d'amplada i 30 cm de gruix. Originàriament delimitava pel nord la cista (UE 109). La reutilització en el megàlit es féu disposant-la sobre el costat esquerre, de manera que el lloc dret i l'àrea dreta de la superfície frontal es troben força erosionats. Els fragments conservats corresponen a la base de l'estela, mentre que la part superior presenta forma triangular derivada d'una doble fractura esbiaixada feta d'antic.

– Seró IV: Fragment d'estela decorada de calcarenita trobada abatuda sobre el túmul. Mesura 1 m d'alçària, 1,4 m d'amplada i 25 cm de gruix. Creiem que devia tancar la cista pel costat oest i que era la llosa d'accés a l'interior de la cambra (UE 110), molt possiblement en forma de finestra. Un dels extrems sembla haver estat tallat, mentre que l'altre es troba molt polit i erosionat.

– Seró V: Fragment d'estela decorada de calcarenita que forma part del cromlec en l'extrem occidental de l'anella (UE 108). Es troba parcialment mutilada per l'acció de la màquina. Mesura 1,3 m d'alçària, 1 m d'amplada i 30 cm de gruix. El fragment correspon a la part superior d'una estela de cos rectangular estilitzat i coronament de tendència en ogiva.

– Seró VI: Fragment d'estela decorada de calcarenita desplaçada del seu indret original en l'antiguitat. Es troba basculada sobre la part vençuda del túmul i entre les esteles Seró V (UE 108) i Seró VII (UE 111), amb les quals devia formar part de l'anella (UE 112). Mesura 1,29 m d'alçària, 92 cm d'amplada i 23 cm de gruix. El fragment té forma trapezoïdal amb la part superior escapçada i la cara frontal puntualment repicada.

Les estàtues-esteles que constitueixen aquest grup són, certament, els elements més singulars, rellevants i espectaculars. No tenen cap representació gràfica d'un element físic que les humanitzi com ara cara, ulls, nas, braços, mans, pits..., i és la pròpia forma de la llosa la que ens remet implícitament a la representació antropomorfa. En aquest

sentit, aquestes esteles difereixen tant de l'estela Seró VII com d'altres manifestacions escultòriques megalítiques contemporànies caracteritzades per la representació explícita de la figura humana, ja fossin de tipus masculí o femení. Tanmateix, el caràcter antropomorf de les esteles de Seró queda perfectament avalat tant per la morfologia dels suports com pels motius esculpits.

Es tracta d'una sèrie d'esteles que, a excepció de la part que anava clavada al subsòl, estan decorades per totes les bandes: front, dors i lloms. Per tant, aquestes esteles són unes obres escultòriques concebudes per ser contemplades exemptes. L'homogeneïtat del conjunt es troba manifestada tant per la tècnica emprada com per les decoracions esculpides, que es repeteixen de forma sistemàtica i amb escasses diferències entre cadascuna de les esteles. La reiteració de motius decoratius evidencia, a més, una clara i precisa distinció entre les parts davanteres i les posteriors de les esteles.

Els frontals i els lloms de les esteles es troben completament farcits per una composició formada de petits traços oblics en relleu que conformen bandes verticals juxtaposades que prenen forma de V invertida (Δ). D'aquesta manera, la unió de les diferents bandes constitueix verticalment un motiu en forma d'espina de peix i, horitzontalment, una mena de motiu dentat, triangular o en ziga-zaga. Cada banda vertical de traços oblics es troba delimitada per una traça en vertical també en relleu en forma de bordó. Pot ser que en algun punt les bandes perdin la juxtaposició i repeteixin l'orientació dels petits traços esbiaixats.

Els únics elements diferencials en les parts davanteres de les esteles els trobem en les esteles Seró I i Seró VI. D'una banda, en l'estela Seró I la banda decorada més externa refà el mateix perfil en forma d'U invertida que té el suport. No obstant això, en la part més superior el motiu en V invertida s'estilitza i esdevé una mena de sanefa lleugerament corbada en què els traços oblics juxtaposats es converteixen en dos frisos de motius verticals i paral·lels també en relleu que es troben separats i delimitats per bordons. En canvi, l'estela Seró V té la superfície d'espines de peix verticals tallada per una banda horitzontal llisa que creua el front de l'estela de llom a llom i, en l'eix medial, descendeix verticalment una prolongació també llisa de manera que configura un motiu en forma de T. Al centre d'aquesta banda no decorada, en el punt d'unió dels trams vertical i horitzontal, hi ha un motiu esculpit de forma rectangular amb els angles lleugerament estirats (Fig. 6).

Per la seva banda, les parts dorsals de les esteles mostren un motiu completament diferent que també es repeteix sistemàticament en cadascun dels suports escultòrics. Es tracta d'una composició en forma de retícula irregular definit per la successió de diverses bandes verticals de motius rectangulars disposats del dret, els límits horitzontals dels quals s'alternen a portell entre les diferents bandes. Només en el cas de l'estela Seró IV trobem un element diferencial: el motiu reticulat només es mostra com una franja en un dels extrems, mentre la resta del dors de l'estela és llis.

Entre les diverses estàtues-esteles d'aquest conjunt són els exemplars Seró I i Seró V els que ens donen més dades a l'hora d'analitzar el grup, especialment pel que fa a les representacions frontals: la primera perquè és l'única escultura que ens ha arribat pràcticament íntegra i la segona pels motius esculpits singulars que presenta amb relació a la resta.

La unicitat de l'estela Seró V ve determinada, com hem assenyalat, pel motiu llis en forma de T que presenta. La banda horitzontal sense decoració la interpretem com un cinturó o faixí i l'element que es troba en la unió amb la banda llisa vertical ens recorda clarament els fermalls o les sivelles dels cinturons representats en moltes de les

estàtues-menhirs del grup de la Rouergue (Serres, 2002: 76). Val a dir que, pel que fa a la banda vertical llisa que s'estén sota la sivella envoltada de la composició en ziga-zaga o en Λ , no sabem amb certesa si era un element complementari del cinturó. Tanmateix, en moltes de les estàtues-menhirs del grup francès esmentat les extremitats inferiors es representen com si fossin una prolongació del cinturó. Però, a més, en els casos en què les cames es representen juntes, malgrat que es marqui la distinció d'ambdues —estàtues-menhirs de Malvielle, La Borie des Paules i Paillemalbiau, per exemple (Philippon, 2002)—, generalment s'estenen des de sota de la sivella de manera que cames i cinturó s'estructuren en forma de T, com en el cas de l'estela Seró VII o com podria interpretar-se la incerta banda vertical llisa de l'estela Seró V.

L'estàtua-estela Seró V també ens podria remetre a altres manifestacions megalítiques com seria el cas d'un dels ortostats-estela del dolmen de Pedralta (Cota, Viseu, Portugal), un dels exponents de l'art megalític pintat i gravat del grup del nord-oest peninsular (Bueno, Balbín, 1992: 531 i fig. 34, segons Leisner, 1934: pl. 13 i Shee, 1981: fig. 41 i 42). Així, l'ortostat C2 d'aquest megàlit esdevé una representació antropomorfa intrínseca evidenciada per tota una decoració de motius triangulars i en ziga-zaga que envolten un motiu llis en forma de T que s'assimila a l'esquema del cinturó i l'incert apèndix vertical de l'estela Seró V (Fig. 9.7).

Per la seva banda, l'estàtua-estela Seró I recorda en certs aspectes les representacions del tipus Peña Tú (Fig. 9.8 i 9.9). En aquest conjunt s'integren, principalment, diferents representacions antropomorfs pintades i/o gravades en suports verticals parietals a l'aire lliure o en esteles en què la imatge humana es troba definida de forma esquemàtica per un cos rectangular coronat en semicercle, les quals formen part del definit com a grup del nord dins el context de les estàtues i esteles peninsulars (Bueno, Balbín, Barroso, 2005b; 2007). Entre els exemples més destacables trobem les dues esteles decorades del cromlec del Collado de Sejos (Polaciones, Cantàbria) (Bueno, Piñon, Prados, 1985), l'estela de Tabuyo del Monte (León) (Almagro Basch, 1972), les pintures de Fresnedo (Taverga, Astúries) (Mallo, Pérez, 1971), el gravat parietal de Hoyo de la Gándara (San Sebastián de Garabandal, Cantàbria) (Fernández, Serna, Teira, 1989) (Fig. 9.8) i la representació gravada epònima del conjunt, Peña Tú (Llanes, Astúries) (Bueno, Fernández-Miranda, 1981) (Fig. 9.9). Aquestes representacions, majoritàriament associades a necròpolis megalítiques, es concentren especialment en l'àrea cantàbrica, però podrien tenir vincles amb alguns dels petroglifs de la façana atlàntica gallega, com s'ha assenyalat en el cas dels gravats en afloraments rocosos horitzontals d'Outeiro do Corno i de Basoñas (Fábregas *et al.*, 2004; 2007). A voltes apareixen associades amb representacions d'armes —fet que s'interpreta com un símbol de poder i signe de jerarquització dels individus figurats (Peña Tú, Sejos I i Tabuyo del Monte)— i, a partir de la interpretació tipològica d'aquests elements, s'han proposat diverses datacions —no sempre coincidents— que les situarien o bé durant la segona meitat del III mil·lenni cal. ANE vinculades a contextos campaniformes i interpretades com una versió septentrional de les plaquetes alentejanes (Bueno, Balbín, Barroso, 2005b: 628), o bé a inicis del II mil·lenni ja en contextos del bronze antic (Ontañón, 2003).

Alguna d'aquestes imatges mostra explícitament alguns trets facials —com els ulls i el nas de Peña Tú— o altres parts físiques humanes —com el braç i la mà de Tabuyo—, cosa que referma la interpretació de figura antropomorfa que es dona a aquest tipus de representacions en què preval l'esquematisme. Endemés, sovint es troben decorades amb faixes horitzontals i verticals farcides de ziga-zagues que esdevenen la representació dels

mantells, capes o túniques que vestien les imatges. Aquest és el cas, per exemple, de les representacions gràfiques de Tabuyo, Garabandal, Sejos I o de Peña Tú. Tanmateix, aquest no és un fet singular ni exclusiu d'aquest grup de representacions, sinó que de motius geomètrics associats a representacions humanes se'n retroben durant tot el desenvolupament de les manifestacions gràfiques del megalitisme ibèric testimoniades des de mitjan V mil·lenni cal. ANE i relacionades amb l'art megalític atlàntic (per una relació més exhaustiva vegeu Bueno, Balbín 1992; 2002; Bueno, Balbín, Barroso, 2005b; 2007): des de les plaquetes portugueses de l'Alentejo (Lillios 2002; 2004), als ortostats-estela pintats de diversos megàlits —com ara els dòlmens de Pedra Coberta, Pedralta, Antelas, el dolmen 2 de Portela de Pau, Santa Cruz, Azután o Alberite—, fins a les esteles —cas de l'estela armada de Soalar (Bueno, Balbín, Barroso, 2005a).

Les bandes en V invertida (Λ), en espina de peix, en ziga-zaga o amb traces dentades o triangulars presents en tots els fronts i lloms de les esteles de Seró, constitueixen un motiu que apareix constantment en les manifestacions escultòriques, gravades i pintades del neolític final i calcolític, les quals es troben generalment associades a representacions de tipus antropomorf. En la bibliografia en francès aquest motiu s'anomena, segons l'esquema final, *chevron* o *arête de poisson* i és, per exemple, molt emblemàtic de les esteles provençals, on les representacions facials apareixen envoltades per diferents composicions que tenen com a base aquest motiu en forma de V invertida (D'Anna, Renault, 2004: 14-15). En aquest cas, entre d'altres interpretacions, aquests motius s'han relacionat amb representacions de cabelleres, de pentinats o de capes. Així mateix, aquests elements decoratius en Λ també es documenten disposats horitzontalment en alguns dels cinturons de les estàtues-menhirs del grup de la Rouergue —com ara a les de Malvielle, Lacoste Bon Espoir i Col des Saints, entre d'altres (Jarry, 1998; Phillipon, 2002)—, els quals han estat relacionats amb cinturons trenats de tres fils per part de J. Arnal (1976) i A. d'Anna (1977), o bé associats a les representacions del singular *objet* penjant —Rieuvet 1 (Serres 2002, 71-72)—, que s'interpreten com una mena de funda d'aquest estri indeterminat.

Així mateix, la presència de motius geomètrics en suports petris, en què novament els ortostats esdevenen representacions implícites de la figura humana i les decoracions ho són de la vestimenta, també es retroba en diferents sepulcres megalítics europeus com ara en el cèlebre dolmen bretó de Gavrinis, monument datat a mitjan IV mil·lenni. Altrament, no podem deixar d'esmentar les manifestacions antropomorfs de l'arc alpi entre les quals destaquen, per damunt de tot, les esteles del grup Sion-Aosta, que amb la riquesa decorativa dels teixits, armes i ornaments representats, són tot un referent i una joia de l'estatuària neolítica del III mil·lenni cal. ANE.

En definitiva, doncs, creiem que és en aquesta línia interpretativa que cal llegir les decoracions davanteres de les esteles de Seró. Som del parer que les superfícies farcides de ziga-zagues horitzontals són el màxim desenvolupament d'aquest motiu simple dentat amb el qual es vol representar tota una peça de vestir, potser una túnica teixida. Aquest element decoratiu esdevé la base esquemàtica per reproduir la trama d'una tela teixida que, si jutgem per l'esquema decoratiu, s'assimilaria a l'anomenat entramat en dents de llop (Alfaro, 1984: 114-115), el resultat del qual és un esquema en ziga-zaga característic dels patrons creuats o en gerga (*sarga*).

No obstant això, els motius teixits en diagonal s'atribueixen a un estadi més desenvolupat de les tècniques de teixidura —ja associades al teixit de la llana— que arqueològicament no es documenten fins al bronze final al nord d'Europa per testimoniar-se arreu durant l'edat del ferro (Rast, 1995: 152; David-Elbiali, 2006: 204). Aquesta con-

sideració és extensible també a la península Ibèrica, en què els teixits amb entramat creuat coneguts daten d'època ibèrica (Alfaro, 1984: 114-115).

Tanmateix, la possibilitat que el coneixement d'una tècnica que donés un patró amb un esquema en ziga-zaga fos més antic no està descartada per certs autors (Schlabow, 1959, citat per Sherrat, 1997: 203-204) i, de fet, aquest argument es troba en la discussió al voltant de la troballa, el 1880, de diversos fragments tèxtils carbonitzats al túmul de Spitzes Hoch (Latdorf, Alemanya). Hi ha qui n'assenyala la manufactura en lli (M. L. Ryder citat a Barber, 1991: 141 i Sherrat, 1997: 204), en la línia de les mostres de teixit recuperades en els jaciments lacustres neolítics de Suïssa (Sherrat, 1997: 204; Rast, 1995; Gally, Rachoud-Schneider, Studer, 2006: 116-119). Tanmateix, K. Schlabow els interpretà com a mostres tèxtils de llana d'una acurada manufactura, sense trobar cap altre exemple de tècnica anàloga durant el neolític. E. J. W. Barber (1991: 142) assenyala que alguns dels fragments podien ser el resultat de la unió alterna de bandes teixides amb fils de torsió en S i en Z, tècnica documentada en teixits danesos del bronze inicial i de l'Europa central durant el Hallstatt. El coneixement d'aquestes tècniques podria evidenciar-se, a més, per la documentació de les plaques de teler, força conegudes a la península Ibèrica com a indicador de la manufactura tèxtil calcolítica (Alfaro, 1984: 85-89 i 117-118; Cardito, 1996).

Les restes de Spitzes Hoch foren datades a finals del IV mil·lenni (c. 3000 a. de la n. e.), la qual cosa indicaria l'antiguitat de la teixidura de la llana i contrastaria amb la cronologia atribuïda tradicionalment per l'extensió d'aquesta fibra animal a l'Europa occidental, entre la segona meitat i finals del III mil·lenni per, posteriorment, generalitzar-se durant el II mil·lenni (Sherrat, 1997: 180-181), tot i que puntualment es documenta amb anterioritat durant l'inici del III mil·lenni (Barber, 1991: 142; Sherrat, 1997: 205). Malauradament, les peces del túmul de Spitzes Hoch es perderen. Només en resten diversos dibuixos molt acurats fets per K. Schlabow (1959; reproduïts a Barber, 1991: 143, fig. 4.21, i Sherrat, 1997: 204, fig. 7.4), l'observació dels quals, més enllà que els teixits fossin fets amb lli o llana, testimonia la semblança i el possible paral·lelisme amb les representacions frontals de les esteles de Seró.

Altrament, els motius pintats o gravats en zig-zag associats a antropomorfs també s'han vinculat a la representació d'abillaments, com en el cas dels ortostats-esteles dels megàlits peninsulars, de les esteles i els menhirs, o de les composicions parietals (Bueno, Balbín, Barroso, 2005b; 2007). Aquests motius dentats podrien ser simples esquematismes de les vestidures, representar elements pintats o brodats que les decoraven o, com s'ha assenyalat en el cas de les bandes dels gravats tipus Peña Tú (Fábregas *et al.*, 2004: 191), podrien ser les figuracions dels plecs de la roba. Així mateix, també s'interpreten com a dobles de l'abillament els solcs i estries esculpides d'algunes de les estàtues-menhirs de la Rouergue —com ara Terral 1, Saint-Maurice d'Orient o la Dama de Saint-Sernin, per exemple— (Serres, 2002: 73-74), així com els acanalats verticals de l'estàtua-menhir de ca l'Estrada (Canovelles, el Vallès Oriental) (Fortó, Muñoz, Martínez, 2005: 18; Fortó, Martínez, Muñoz, 2006: 53).

Així mateix, no volem deixar de fer referència a l'element singular adés assenyalat que corona el dors de l'estela Seró I. En forma de banda lleugerament corbada constituïda per una doble faixa de bordons verticals, es distingeix perfectament de la resta de la composició davantera de l'estela. Ens plantegem si podria correspondre a alguna mena d'ornament del cap de la representació, com ara una diadema. Aquest no seria un element únic en el món d'estàtues antropomorfs europees i una representació d'a-

questa mena d'atributs es documenta a l'estàtua del grup *atesino* Arco IV (Pedrotti, 1993: 9 i 24-25; 1998: 309-311). En aquest cas es planteja la possibilitat que fos una banda de teixit o pell amb petites làmines de coure o algun altre material. A la península ibèrica també es troben representacions antropomorfes esculpides amb diademes (Santos, 2009) que, si bé amb cronologies controvertides des del Calcolític al Bronze Final, iconogràficament ens podrien fer recordar la faixa que corona l'estela Seró I.

Per la seva banda, el reticulat dels dorsos de les esteles de Seró si bé ornamentalment és un motiu més senzill, no deixa de tenir la seva singularitat i especificitat. Els motius reticulars i en escaquer ja apareixen en les plaquetes de l'Alentejo associats també a representacions d'abillament tèxtil (Lillios, 2002; 2004). En el context de les representacions escultòriques del neolític final i calcolític les línies o solcs verticals que decoren les parts posteriors d'algun dels suports, com en el cas ja assenyalat del grup de la Rouergue (Serres, 2002: 74 i 76), s'interpreten com els plecs d'alguna mena d'abric subjectat per un cinturó que, sovint, envolta completament l'escultura. Si bé en aquells suports en què el cinturó subjecta la peça de vestir pot plantejar el dubte de si l'element representat correspondria a una túnica, un abric o qualsevol altra peça de roba, en el cas de l'estela de Seró, com que el cinturó no té continuïtat en tot el suport, cal suposar que la peça de vestimenta representada en la part posterior devia correspondre a alguna mena de capa o mantell que recobria completament l'esquena de les esteles.

Bona part de les estàtues-esteles que constitueixen l'anomenat grup *atesino* (Trentino-Alto Adige, Itàlia) porten mantells en llurs dorsos, els quals segueixen dos esquemes de representació (Pedrotti, 1998: 301). D'una banda, els mantells es troben definits per solcs o acanalats verticals generalment combinats en diferents franges o registres, com ara les estàtues-esteles de Lagundo A, B i D, Laces i Revò; de l'altra, els mantells es reproduïen en forma d'escaquers o retícules a partir de l'alternança de rectangles repicats i de no repicats, com en el cas del conjunt d'Arco —estàtues-esteles II, III, IV i V— (Pedrotti, 1993; 1995: 259-274; Fossati, Pedrotti, Nothdurfter, 2004).

Aquestes decoracions dorsals del grup *atesino* han inspirat la interpretació dels anomenats *rettangoli frangiati* (Casini, 1994b; Casini, De Marinis Fossati, 1995: 230) de les esteles incises de la Valcamònica (Llombardia, Itàlia). Aquestes figures corresponen a motius rectangulars amb serrells en els dos extrems laterals, reblerts de línies verticals —com ara a l'estela d'Ossimo 5 (Casini, 1994a: 177-178)— que, de vegades, es troben tallades ortogonalment per línies horitzontals formant requadres interns —com ara a les esteles d'Ossimo 7 i 8 (Casini, 1994a: 189-192)— i que, fins i tot, arriben a configurar veritables composicions en escaquer —com en el cas de la cara A de l'estela de Borno 1 (Casini, 1994a: 192-194).

Els *rettangoli frangiati* han fet plantejar altres interpretacions més simbòliques a partir de la seva associació a representacions antropomorfes, discos solars, animals, armes, penjolls en doble espiral... En aquest sentit, s'ha esbossat —no sense reserves— la hipòtesi que la figura del rectangle pugui ser la representació d'una imatge divina o que, a partir dels lligams amb altres objectes emblemàtics dels vestits i ornaments cerimonials, pugui tenir alguna connotació específica i significativa dins el món de les creences (Casini, 1994b: 95-96).

No només es pot recórrer a les estàtues-esteles del grup *atesino* i les roques gravades de la Valcamònica per trobar representacions de mantells amb similituds als representats pels motius rectangulars en retícula de les esteles de Seró, sinó que també podem amb Ötzi, l'home de les glaceres, per cercar evidències materials que ens ajudin a

interpretar les esteles gravades lleidatanes. Les restes de la seva vestimenta són tot un referent a l'hora d'analitzar la indumentària neolítica (Spindler, 1995: 187-207). Una de les peces que portava aquest personatge era una mena de sobretot que s'assimilaria molt probablement a un mantell o una capa. Aquesta vestidura estava confeccionada amb tires de pell de forma rectangular i de diferents coloracions disposades de forma alterna i cosides molt acuradament (Spindler, 1995: 190-195).

Després de la troballa de les glaceres del Hauslabjoch, ben aviat es relacionaren els mantells de les esteles del grup *atesino* amb les restes del sobretot de pell d'Ötzi, malgrat que no es desestimés la possibilitat que les representacions esculpides fossin de llana o roba teixida (Pedrotti, 1998: 301). Així mateix, també s'ha vist en els solcs del dors de l'estàtua-menhir de Saint Sernin, del grup de la Rouergue, la representació d'una capa de pell (Winiger, 1995: 124, citat per Pedrotti, 1998: 301).

En el cas de les esteles de Seró sembla plausible interpretar el tipus de decoració diferenciada entre les cares frontals i les posteriors com l'indicador d'una distinció en el material emprat i de la tècnica de confecció de la vestimenta. A la llum del tipus de confecció del sobretot de l'home de les glaceres és, doncs, força suggeridor pensar que els rectangles corresponguin a fragments quadrangulars de pell o cuir acuradament sargits un a la vora de l'altre per finalment constituir, com si d'un trencaclosques es tractés, la capa o el mantell.² Tanmateix, no podem desestimar que aquesta representació correspongués a una vestidura feta amb retalls sargits de teixits o bé que les retícules fossin elements pintats o, per què no, brodats.

Per tant, les 7 esteles ornamentades de Seró, malgrat que es troben diferenciades en dos grups en funció de les característiques de la factura, del tipus de suport, de la disposició i configuració dels elements decoratius i més enllà dels elements singulars (cinturons, cames...), reprenen uns mateixos símbols per tal de representar l'abillament dels personatges representats: les ziga-zagues i les retícules.

Les estàtues-esteles de Seró s'insereixen, doncs, dins el context de les representacions estatuàries antropomorfs del neolític final i calcolític, un fenomen ric i divers que es manifesta en diferents regions d'Europa especialment a partir de la segona meitat del IV mil·lenni cal. ANE i sobretot durant el III mil·lenni cal. ANE, l'arrel del qual, però, sembla lligat a les primeres manifestacions megalítiques (Van Berg, Cauwe, 1995; Bueno, Balbín, 2000a; D'Anna, 2002b: 218). Una aproximació sintètica a la pluralitat d'aquest fenomen europeu, la trobem en la bibliografia (De Marinis, 1994: 31-58; D'Anna, 2002b; D'Anna, Renault, 2004: 81-87). Des de les terres de l'arc alpí, el Migdia francès fins a les façanes cantàbrica i atlàntica de la península Ibèrica, només per esmentar les àrees més properes a les esteles de Seró, totes aquestes zones tenen exemples d'estatuària i gravats antropomorfs del neolític final i calcolític lligats a diferents i diversos focus, grups o estils regionals com ara, per exemple, el de Sion-Aosta, el del Trentino/Alto-Adige, el de la Valcamònica i Valtellina, el de la Rouergue, el del Llenguadoc o els provençals...

En el cas específic de la península Ibèrica, les manifestacions gràfiques produïdes en contextos megalítics —bàsicament, però no de manera exclusiva, vinculats de forma

2. Una idea gràfica del possible aspecte exterior dels mantells de les esteles de Seró pot cercar-se en una de les recreacions televisives, certament il·lustrativa, que s'han realitzat de l'abric d'Ötzi (Chippindale, 1994: 4 fig. s/n).

directa o indirecta a entorns funeraris —, indistintament de la tècnica emprada —pintura, gravat, baix relleu—, de la localització —a l'interior dels megàlits, coves, abrics, a l'aire lliure—, del suport —ortostats, menhirs, esteles, suports parietals naturals, plaques decorades...— i dels motius representats, s'integren dins l'anomenat art megalític ibèric (Bueno, Balbín, Barroso, 2007 i bibliografia citada). Aquest conjunt gràfic és concebut com un codi funerari reconegut pels grups constructors de megàlits i que, en conseqüència, té un significat simbòlic inherent materialitzat amb tot un ventall de motius representats (Bueno, Balbín, 2000a) que s'han considerat, fins i tot, com un sistema de marcatge territorial (Bueno, Balbín, 2000b).

D'altra banda, l'estudi de síntesi de P. Bueno i R. de Balbín (2000c) sobre l'art megalític a Catalunya considera que les seves manifestacions es troben completament integrades en el fenomen megalític, amb lligams amb les representacions peninsulars occidentals i ultrapirinenques. Quedaria superada, doncs, la idea de la seva marginalitat i contrastats, segons els autors, el lligam entre els grafismes megalítics i la pintura esquemàtica, la contemporaneïtat de les decoracions gravades i pintades en megàlits, l'existència de gravats en panells decorats en suports rupestres a l'aire lliure coetanis amb els sepulcres megalítics...

Tanmateix, l'estat de la recerca no és homogeni en el conjunt de terres del Principat i hi ha zones, com ara l'Alt Empordà, on aquest tema ha estat força analitzat (Tarrús, 2003: 68-69; Tarrús *et al.*, 1998 i bibliografia citada). No és la nostra pretensió fer en aquest moment un estat de la qüestió exhaustiu sobre les representacions artístiques lligades al megalitisme català, per la qual cosa remetem a l'article de síntesi citat (Bueno, Balbín, 2000c). Només queda afegir que d'ençà d'aquell treball, s'han succeït troballes i publicacions que aporten noves dades a una realitat que dóna arguments en la línia de l'elevada presència i desenvolupament de les manifestacions gràfiques vinculades al megalitisme, com ara: l'aparició de les actes del 1r. Congrés Internacional de Gravats Rupestres i Murals (Lleida, 1992) (González, 2003), on es troben les aportacions a l'entorn dels gravats parietals postpaleolítics del Mediterrani peninsular (Alonso, 2003) i dels gravats megalítics neolítics del Solsonès (Castany, Guerrero, 2003), aquests darrers també recollits (Castany, 2004) en les actes de la XXXIV Jornada de treball del Grup de Recerques de les Terres de Ponent dedicades al megalitisme, els gravats prehistòrics i els cupuliformes; la publicació del menhir gravat conegut com la Pedra de Llinàs (Cura, 2002-2003); la troballa del fragment d'estàtua de ca l'Estrada relacionada amb el grup francès de la Rouergue (Fortó, Martínez, Muñoz, 2005; 2006; Fortó, Muñoz, Martínez, 2005); o bé, tant la sorprenent descoberta de les estàtues-esteles reutilitzades en el megàlit dels Reguers de Seró com la també inesperada recent troballa del menhir del Pla de les Pruneres de Mollet*.

Dins de tot el repertori iconogràfic, les representacions antropomorfes són una constant i apareixen reiteradament, bé de forma esquemàtica o bé de forma més figurativa, en tots els contextos artístics megalítics, tant ibèrics com europeus. El fenomen arriba al seu punt més àlgid durant el III mil·lenni cal. ANE amb l'estatuària antropomorfa del neolític final-calcolític. En paraules d'A. Gallay (1995a: 109-112; 1995b: 180-187) fent referència a les esteles de la necròpolis del Petit-Chasseur (Sion, Valais, Suïssa), les

* El mes d'abril de 2009, un cop aquest article ja es trobava en premsa, fou descobert fora de context un gran menhir amb decoració esculpida en què destaca, per sobre de tot, la representació facial. Agraïm a Pedro Martínez, director de la intervenció arqueològica, la informació facilitada.

manifestacions escultòriques antropomorfes són l'expressió precisa d'un context històric i cultural, d'un pensament simbòlic i d'un context social.

Malauradament, desconeixem completament quin tipus de monument constitueixen les estàtues-esteles de Seró. El fet que siguin més d'una dona arguments per pensar que no es tractava d'una simple representació escultòrica aïllada —com sembla que és el cas de les estàtues-menhirs de la Rouergue— sinó que probablement constituïrien tot un conjunt monumental megalític.

Per exemple, l'alineament suís de la Possession (Lutry, Vaud), bastit en dos segments amb un total de 14 esteles (Fig. 10), amb un primer tram que remunta possiblement a la segona meitat del V mil·lenni i un de segon de principis del III mil·lenni, podria constituir un exponent del tipus de monument primigeni de Seró (Gallay, Rachoud-Schneider, Studer, 2006: 153-155, fig. 151). Molt il·lustrativa és la seva recreació com a possible indret de celebració de cerimònies col·lectives, com ara els intercanvis entre comunitats fets a redós de les figures ancestrals o protectores que representen les escultures.

Però l'especificitat cultural testimoniada per les troballes de Seró va més enllà d'aquestes contrades i, gràcies al seu descobriment, prenen sentit antics monuments i velles descobertes incertes (Fig. 8). D'aquesta manera, el Roc de la Mare de Déu del Miracle (Riner, Solsonès), del qual mossèn J. Serra Vilaró va recollir-ne les dades conegudes (1927: 152-155) i va relacionar-lo amb una coberta d'un hemidolmen (1950: 117-118), esdevé un clar paral·lel de les esteles de Seró. La gran llosa del Miracle es troba, des de finals del segle XVIII, disposada a la intempèrie en forma d'altar i exposada als agents erosius que desgasten els motius esculpits que la decoren. Es tracta dels mateixos elements gràfics en zigzag que presenten les escultures de Seró que, amb una tècnica de manufactura idèntica i un esquema coincident, es conserven molt erosionats al lloc i en la superfície de bocaterrosa. Per contra, en la part superior no s'observa cap element decoratiu, potser perquè ha desaparegut per l'efecte de l'erosió o potser perquè es troba emmascarat pels líquens que recobreixen la pedra. Mn. Serra Vilaró (1950, làm. I.1) donà a conèixer, a més, dos fragments més de pedres decorades, localitzades en un camp indeterminat a l'esquerra del camí que mena del santuari del Miracle a Gangonells, executades amb una tècnica i uns motius anàlegs als del Roc de la Mare de Déu i de les esteles de Seró que, malauradament, ja es trobaven desaparegudes en el moment de la publicació.

Així mateix, una altra peça perduda (Castany, 2004: 93) és l'exemplar conegut com la Bassa del Boix (Llobera, Solsonès), troballa isolada difosa novament per Serra Vilaró (1927: 156-157). Aquest monòlit decorat fou interpretat com a coberta d'un sepulcre megalític que conservava uns 67 cm d'alçària, 79 cm d'amplada per 30 cm de gruix. Una de les bandes presentava la superfície decorada amb una dotzena de bandes verticals llises que descendien esglaonadament des de la part central envers els laterals; en canvi, l'altra banda mostrava unes línies verticals i horitzontals en relleu que configuraven una retícula de rectangles de dimensions variables.

A la llum de la descoberta de Seró, la revisió de les restes decorades properes al santuari de la Mare de Déu del Miracle i del suport esculpit de la Bassa del Boix és obligada i inevitable. D'una banda, les restes de Riner mostren els motius compostos en zigzag associats a la representació de l'abillament davanter de les esteles de Seró; d'altra banda, l'exemplar decorat de Llobera mostra, en el costat frontal, la possible representació dels plecs d'una túnica i, en el costat posterior, el mateix motiu en retícula rectangular que trobem en els dorsos de les estàtues-estela de Seró i que vinculem a la figuració d'una capa o d'un mantell.

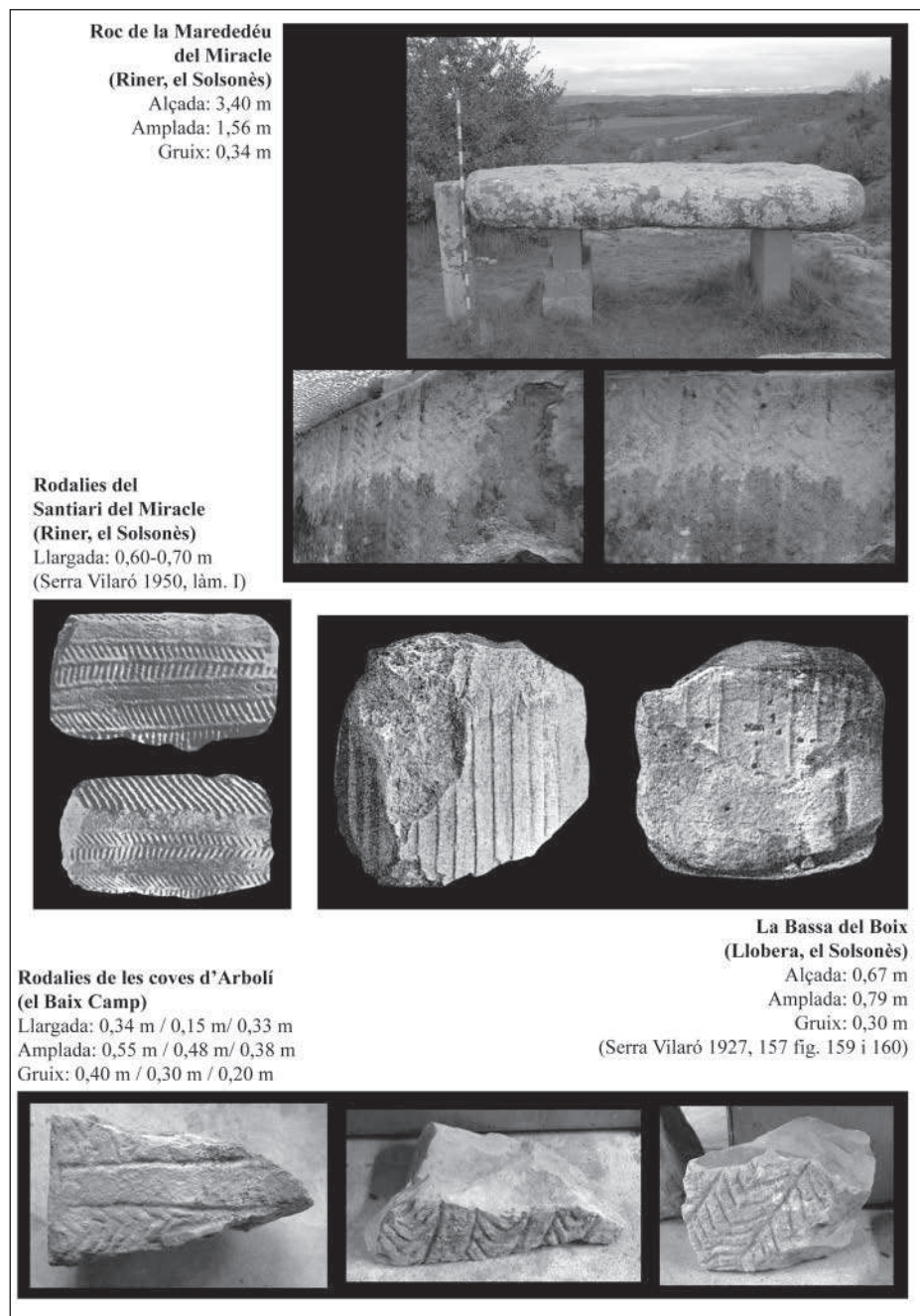

Figura 8. Selecció de paral·lels iconogràfics catalans de les esteles de Seró

Així mateix, volem recollir l'existència de diversos fragments de pedres esculpides procedents de prop de les mítiques coves d'Arbolí (el Baix Camp), les quals formen part de la col·lecció privada del senyor Miquel S. Jassans,³ que havia estat col·laborador de S. Vilaseca. Es tracta d'un conjunt de tres fragments trencats decorats amb la combinació de bandes verticals de V invertides i bandes horitzontals d'espines de peix o *chevrons*, ambdues delimitades per traces lineals i, a voltes, alternades amb bandes lliures verticals o horitzontals. Si bé la tècnica emprada no sembla ser el baix relleu sinó la incisió i el resultat escultòric és més groller, les similituds amb el conjunt escultòric de Seró semblen evidents. Aquestes restes, a la qual caldria afegir-ne una quarta que — segons assenyala el seu descobridor — va desaparèixer de l'indret de la troballa, podrien constituir fragments d'una o diverses esteles antropomorfes i els motius decoratius, les representacions de llur abillament. A poc més d'una desena de quilòmetres d'Arbolí, a la cova del Bosquet (Mont-ral, Alt Camp), fou trobada una petita plaqueta gravada de pedra calcària i forma trapezoïdal, interpretada com una representació femenina, associada a la imatge d'un ídol i emparentada amb les plaquetes del sud-est peninsular, amb algunes pintures rupestres esquemàtiques o, fins i tot, amb les estàtues-menhirs (Vilaseca, Prunera, 1956; Vilaseca, 1973: 189-190). La seva decoració representa perfectament la vestimenta de la figuració antropomorfa formada per un cinturó definit per diverses incisions horitzontals d'on penja una mena de serrell format per petits traços verticals. Tant per sobre com per sota d'aquesta faixa, s'estenen una seriació de línies en ziga-zaga que dibuixaven probablement els plecs d'una túnica.

Finalment, no voldríem deixar de referir-nos a la ressemblança de les representacions frontals de les esteles de Seró amb l'orla motllurada que envolta l'escena central de dos guerrers armats i un llop de l'estela ibèrica de Tona (Garcés, Cebrià, 2002-2003). La similitud és extremament sorprenent. Hom es pregunta si aquesta coincidència és una simple casualitat o bé si l'estela osonenca podria ser un antic suport escultòric, en la línia de les esteles de Seró, reutilitzat pels ibers...

Creiem fermament, doncs, que el conjunt d'aquestes troballes podria ser el testimoni de l'existència d'un grup regional propi localitzat, si més no, entre la vall mitjana del Segre i les serres al nord de la vall del Llobregós.

A aquestes mostres megalítiques amb signes gràfics compartits, cal afegir-hi altres manifestacions veïnes que presenten evidències de suports treballats i, fins i tot, esculpits que ens fan pensar en altres esteles antropomorfes. En aquest sentit, podem esmentar l'estela de Llanera (Torà Segarra), pedra treballada en forma d'U invertida, és a dir, de cos de tendència rectangular i amb la part superior coronada en forma de semicercle, que té un seguit de motius en ferradura en un dels lloms (Serra Vilaró, 1927: 155-156). Conservada al Museu Diocesà de Solsona, creiem que es troba museïtzada a la inversa de com devia estar instal·lada sobre el sòl. Així mateix, s'han d'esmentar altres manifestacions esculpides com, per exemple, els motius repicats de la llosa de coberta del mateix dolmen de Llanera (Serra Vilaró, 1927: 166), o bé les pedres decorades amb una successió de motius incisos en forma d'espina de peix — semblants als motius de Seró — localitzada a Gangonells (Pinós, Solsonès).⁴

3. Agraïm al senyor Miquel S. Jassans haver-nos facilitat l'accés a la seva col·lecció, i al senyor Pablo Martínez haver-nos donat notícia d'aquesta descoberta.

4. Referències orals del senyor Josep Castany.

Figura 9. Selecció de representacions antropomorfes europees (imatges a diferent escala): 1. Estàtua-menhir de Paillemalbiau (Murat-sur-Vèbre, Tarn, França) (Philippon, 2002: 100). 2. Estàtua-menhir de Malvielle (Murat-sur-Vèbre, Tarn, França) (Philippon, 2002: 77). 3. Estàtua-menhir de ca l'Estrada (Canovelles, el Vallès Oriental) (Fortó, Martínez, Muñoz, 2006: 52 fig. 4). 4. Estàtua-estela Arco IV (Trentino-Alto Adige, Itàlia) (Pedrotti, 1995: 270 fig. 10.2). 5. Estela antropomorfa núm. 15 de la necròpolis del Petit-Chasseur (Sion, Valais, Suïssa) (Gallay, 1995b: 179 fig. 9.1). 6. Plaqueta alentejana de Santiago Maior (Évora, Portugal) (Lillios, 2004: 134, fig. 3 segons Leisner, Leisner, 1959: Tafel 34, 1, 3). 7. Ortoisot C2 del dolmen de Pedralta (Cota, Viseu, Portugal) (Shee, 1981: fig. 41-42, segons Leisner, 1934: pl. 13). 8. Gravat parietal del Hoyo de la Gàndara (San Sebastián de Garabandal, Cantabria) (Saro, Teira, 1992). 9. El Peña Tu de Vidiago (Llanes, Astúrias) (Bueno, Balbín, Barroso, 2005b: 593 fig. 13).

Si bé els lligams de les manifestacions artístiques megalítiques de la Catalunya interior semblen ser força evidents, caldrà aprofundir pel que fa a les troballes de la serra de Prades, d'Osona i del Vallès per si es tracta d'un fenomen de més llarg abast. El repte de la investigació és, doncs, definir i caracteritzar aquesta realitat que l'estatuària megalítica sembla evidenciar-nos.

Tanmateix, l'evidència d'aquesta especificitat amb un possible grup propi no exclou els vincles amb altres manifestacions escultòriques contemporànies. En aquest sentit, ja s'ha assenyalat l'existència d'elements comuns entre les estàtues-esteles de Seró i les estàtues-menhirs del grup de la Rouergue, les quals, malgrat que es troben descontextualitzades, es daten al voltant del 3000 a. de la n. e., a partir de l'estudi dels elements d'ornament i atributs, i de llur associació amb objectes apareguts en context arqueològic. A més, la concentració d'aquestes figuracions entre els territoris en què s'estenen els grups de Treilles i Santponià ha fet que hi fossin atribuïdes i, a partir d'això, que fos proposada la segona meitat del IV mil·lenni com la data d'inici del fenomen de la Rouergue (Phillipon, 2002: 88-91; Constantini, 2002; D'Anna, 2002b: 215).

Els contactes i intercanvis entre el Migdia francès i Catalunya que l'estatuària de Seró podria evidenciar —com també sembla assenyalat l'estàtua-menhir de ca l'Estrada (Fortó, Muñoz, Martínez, 2005; Fortó, Martínez, Muñoz, 2006: 52-54) i la recent troballa del gran menhir esculpit de Mollet— quedarien, a més, testimoniats en el registre arqueològic per la troballa de material ceràmic vinculat al grup de Treilles en diversos jaciments catalans, en què les produccions decorades amb triangles gravats en són l'indicador més clar (per a una relació exhaustiva vegeu Gallart, Ribes, 2001). La vall del Segre i els seus principals cursos subsidiaris presenten potser la principal concentració de localitzacions arqueològiques amb restes atribuïdes al grup de Treilles, amb la qual cosa es posa novament de relleu i es referma la importància del riu Segre com a eix i via natural de comunicació entre els dos vessants del Pirineu. De fet, és concretament l'àrea de la vall mitjana del Segre i els seus encontorns on s'apleguen bona part d'aquests jaciments tan propers al megàlit de Seró com la balma del Clotar (Vall-llebrera, Artesa de Segre, Noguera) (Gallart, Ribes, 2001) i la cova del Parco (Alòs de Balaguer, Noguera) (Petit, 1996) o, ja en les serres que fan de partió entre la Segarra i el Solsonès, la galeria catalana de la Torre dels Moros de Llanera (Torà, Segarra) (Serra Vilaró, 1917). Més al nord, sobre els cursos confluents al Segre, trobem la cova Colomera (Sant Esteve de la Sarga, Pallars Jussà) (Padró, de la Vega, 1989), a l'extrem occidental del Montsec d'Ares i sobre el curs de la Noguera Ribagorçana, i la cova de la Toralla (Conca de Dalt, Pallars Jussà) (Tarrús, 1985: 49), vora la confluència del Flamisell amb la Noguera Pallaresa. Aquests materials també s'arriben a documentar a les terres de la plana, com és el cas del jaciment de Minferri (Juneda, Garrigues).

La investigació sobre el grup de Treilles a Catalunya es troba establerta en la controvèrsia plantejada durant la dècada dels vuitanta sobre la identitat específica del grup (Tarrús, 1980; 1985) o la seva inclusió dins del bagatge cultural aportat pel grup de Veraza (Martín, 1992b: 390-391; 2001: 156-158; 2003: 83; Martín, Petit, Maya, 2003: 300), al qual també s'associen altres restes provinents del nord dels Pirineus, com ara les vinculades al grup de Ferrières. Tanmateix, la recerca a la vall del Segre encara no compta amb arguments concloents, situació derivada per l'escàs coneixement dels grups autòctons del neolític final i calcolític no campaniforme que configuren el substrat local. Tanmateix, a més dels jaciments esmentats amb materials de Treilles, el panorama arqueològic reflecteix una destacada presència de materials verazians en les terres centrals de

la conca —a les coves noguerenques de Joan d’Os de Tartareu (les Avellanes) (Martín, 1992a), del Segre (Vilaplana) (Pérez, 1992), del Foric (Os de Balaguer) i Negra de Corçà (Àger) (De la Vega, 1981) o a les esmentades coves pallareses de la Toralla (Conca de Dalt, Pallars Jussà) i Colomera (Sant Esteve de la Sarga, Pallars Jussà)—, així com la troballa puntual a les terres de la plana de materials atribuïts al grup de Ferrières al jaciment a l’aire lliure de les Roquetes (Alcarràs, Segrià) (Gallart, Ribes, 1988).

A MODE DE CONCLUSIONS

Per tant, l’excavació del megàlit dels Reguers de Seró ha permès documentar la construcció, ús i condemnament d’un sepulcre megalític bastit, a mitjan primera meitat del III mil·lenni cal. ANE, amb unes antigues esteles antropomorfes profusament decorades que constituïen un conjunt monumental anterior. La seqüència evolutiva del conjunt arqueològic dels Reguers de Seró es resumeix esquemàticament de la manera següent:

Estadi 1: Monument escultòric megalític erigit probablement en el mateix indret o en una àrea propera on fou localitzat el megàlit, la datació del qual se situa abans de mitjan primera meitat del III mil·lenni cal. ANE.

Estadi 2: Destrucció possiblement intencional del monument escultòric megalític i construcció del megàlit, en què foren reutilitzades les antigues esteles antropomorfes.

Estadi 3: Ús funerari del megàlit datat a mitjan primera meitat del III mil·lenni cal. ANE, al qual s’associen materials campaniformes.

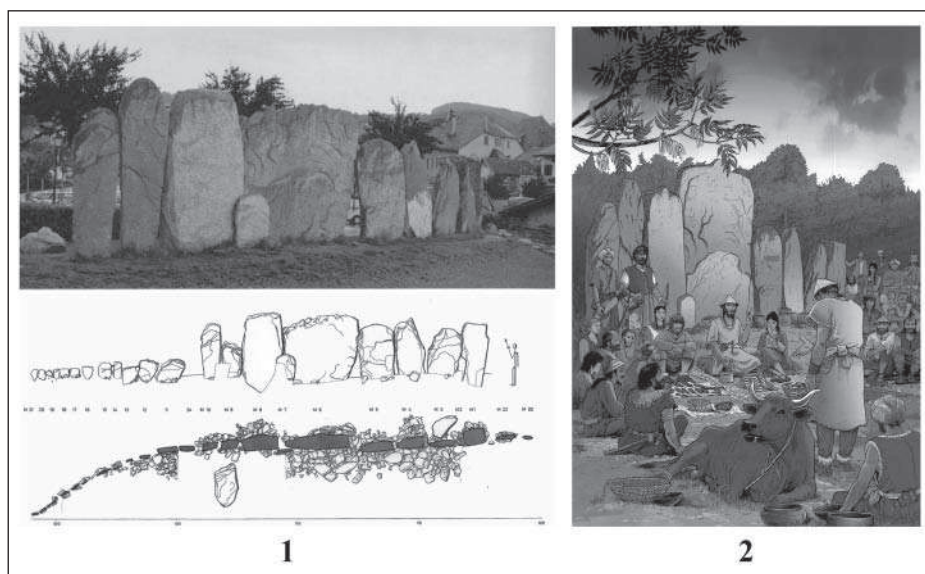

Figura 10. Alineament de la Possession (Lutry, Vaud, Suïssa): 1. Restitució de l’alineament i documentació gràfica (Gallay, 2006: 154 fig. 150). 2. Recreació figurada de l’aliniament amb escena ritual d’intercanvis (Gallay, 2006: 155 fig. 151)

Estadi 4: Violació de la sepultura i condemnaió del megàlit.

Estadi 5: Segellament del jaciment per processos postdeposicionals amb relació a la dinàmica de vessants i les aportacions del riu Senill.

Entre a mitjan IV mil·lenni cal. ANE i el III mil·lenni cal. ANE s'esdevenen tota un seguit de canvis i transformacions que afecten tots els aspectes de l'esfera social, econòmica, ideològica i cultural de les comunitats prehistòriques. Entre el neolític final i el calcolític es produiran alteracions en els patrons d'assentament, d'ocupació i d'explotació del territori; es produiran canvis en l'estructura productiva i en el món funerari, caracteritzat per la pluralitat de pràctiques d'inhumació —sepulcres megalítics, coves, hipogeus, paradòlmens, hemidòlmens, coves-dolmen, reaprofitament de fosses tipus sitja... (Molist, Clop, 2000)—; s'introduiran nous elements i noves produccions en la cultura material; s'establiran noves formes d'organització i sorgiran desigualtats socials; apareixeran les primeres manifestacions metalúrgiques i s'estendran els elements associats al món campaniforme... (Martín, 2001: 156-158; 2003). Aquestes transformacions no avançaran envers un context uniforme i homogeni de les societats sinó que, de forma coetània, existiran diferents models d'estructura socioeconòmiques arreu de les terres catalanes, peninsulars i europees que viuran processos transversals com, per exemple, el fenomen campaniforme o les manifestacions megalítiques.

En aquest panorama, les estàtues-esteles de Seró i el megàlit dels Reguers de Seró permeten apropar-nos a les societats que poblaren la vall mitjana del Segre durant la primera meitat del III mil·lenni cal. ANE. Tant les escultures antropomorfes, la seva destrucció i reutilització en un sepulcre megalític bastit *ex novo*, així com la violació i condemnaió del monument funerari són el reflex del desenvolupament d'aquestes comunitats: són l'evidència dels processos de canvi social i ideològic viscuts per aquests grups humans i posen de manifest un possible context de tensions socials que, al llarg del neolític final-calcolític, devien dur les societats basades en el llinatge a mostrar indicis de jerarquització i de desigualtats socials.

La recerca arqueològica endegada a l'entorn del megàlit dels Reguers de Seró es troba plenament en curs. Tanmateix, i amb l'avinentesa que ens trobem encara en una investigació en procés de gestació, no hem volgut perdre l'ocasió per deixar esbossades les línies principals de recerca a l'espera que l'estudi integral de les dades pugui ser presentat de forma monogràfica. Moltes i interessantíssimes són les aportacions de la intervenció arqueològica preventiva en aquest monument megalític, les quals han enriquit sobre manera el panorama del megalitisme català posant-lo a l'alçada de les manifestacions més envejables del megalitisme europeu. En definitiva, doncs, amb el conjunt d'esteles de Seró de Catalunya irromp de ple i amb veu pròpia dins el context de l'estatuària neolítica europea.

AGRAÏMENTS

Lídia Fàbregas, Josep Oriol Font, Miquel S. Jassans, Fèlix Martín, Pablo Martínez, Eva Maza, Gemma Piqué i Miquel Sacrest.

BIBLIOGRAFIA

- AGUSTÍ, B. (2007) *Reguers de Seró. Informe antropològic*. Informe inèdit.
- ALFARO, C. (1984) *Tejido y cestería en la Península Ibérica, Historia de su técnica e industrias des de la prehistoria hasta la romanización*. Madrid. (Biblioteca Prehistórica Hispana; XXI)
- ALMAGRO BASCH, M. (1972) “Los ídolos y la estela decorada de Hernán Pérez (Cáceres) y el ídolo estela de Tabuyo del Monte (León)”. *Trabajos de Prehistoria*, 29, p. 83-112.
- ALONSO, A. (2003) “Los grabados parietales postpaleolíticos del sector mediterráneo pensinsular”. A: GONZÁLEZ, J. R. (coord.) *Actes del I Congrès Internacional de gravats rupestres i murals. Homenatge a Lluís Díez-Coronel (Lleida, 23-27 de novembre de 1992)*. Institut d’Estudis Ilerdencs. Lleida, p. 273-305.
- AMBERT, P. (1998) “Réflexions sur la chronologie des statues-menhirs de l’aire saint-ponienne. Relation entre objets réels et objets figurés”. Actes du 2ème Colloque International sur la statuaire mégalithique (Sant-Pons-de-Thomières, du 10 au 14 septembre 1997). *Archéologie en Languedoc*, 22, p. 183-195.
- ARNAL, J. (1976) *Les statues-menhirs, hommes et dieux*. Toulouse: Hespérides.
- ARNAL, J.; SERRES, J.-P. (1988) “Idoles-enseignes et objets du Néolithique récent-final méridional”. *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, 85/2, p. 48-53.
- BARBER, E. J. W. (1991) *Prehistoric textiles: the development of cloth in the Neolithic and Bronze Ages with special reference to the Aegean*. Princeton: Princeton University Press.
- BAZZANELLA, M.; MARCHI, S. (1995) “Stèles anthropomorphes et compositions monumentales alpines: chronologie et contextes de découverte”. A: GALLAY, A. (dir.) *Dans les Alpes, à l’aube du métal. Archéologie et bande dessinée*. Musées Cantonaux du Valais. Sion, p. 155-160.
- BUENO, P.; BALBÍN, R. DE (1992) “L’Art mégalithique dans la Péninsule Ibérique. Une vue d’ensemble”. *L’Anthropologie*, 96/2-3, p. 499-572.
- BUENO, P.; BALBÍN, R. DE (2000a) “Arte megalítico versus megalitismo: origen del sistema decorativo megalítico”. A: GONÇALVES, V. S. (ed.) *Muitas antas, pouca gente? Actas do I Colóquio Internacional sobre Megalitismo*. Lisboa: Instituto Português de Arqueologia, p. 283-302. (Trabalhos de Arqueologia; 16)
- BUENO, P.; BALBÍN, R. DE (2000b) “Art mégalithique et art en plein air. Approches de la définition du territoire pour les groupes producteurs de la péninsule ibérique”. *L’Anthropologie*, 104, p. 427-458.
- BUENO, P.; BALBÍN, R. DE (2000c) “Tècniques, extensió geogràfica i cronologia de l’art megalític ibèric. El cas de Catalunya”. *Cota Zero*, 16, p. 47-64.
- BUENO, P.; BALBÍN, R. DE (2002) “L’Art mégalithique péninsulaire et l’Art mégalithique de la façade atlantique: un modèle de capillarité appliqué à l’Art post-paléolithique européen”. *L’Anthropologie*, 106, p. 603-646.
- BUENO, P.; BALBÍN, R. DE; BARROSO, R. (2005a) “La estela armada de Soalar. Valle del Baztán (Navarra)”. *Trabajos de Arqueología Navarra*, 18, p. 5-39.
- BUENO, P.; BALBÍN, R. DE; BARROSO, R. (2005b) “Hiérarchisation et métallurgie: statues armées dans la Péninsule Ibérique”. *L’Anthropologie*, 109, p. 577-640.
- BUENO, P.; BALBÍN, R. DE; BARROSO, R. (2007) “Chronologie de l’art mégalithique ibérique: C14 et contextes archéologiques”. *L’Anthropologie*, 111, p. 590-654.

- BUENO, P.; FERNÁNDEZ-MIRANDA, M. (1981) "El Peñatu de Vidiago (Llanes, Asturias)". A: *Altamira Symposium. Actas del Symposium Internacional sobre Arte Prehistórico celebrado en conmemoración del primer centenario del descubrimiento de las pinturas de Altamira (1879-1979)*. Madrid: Ministerio de Cultura, p. 441-458.
- BUENO, P.; PIÑÓN, F.; PRADOS, L. (1985) "Excavaciones arqueológicas en el Collado de Sejos (Valle de Polaciones, Santander)". *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 22, p. 27-53.
- CARDITO, L. M. (1996) "Las manufacturas téxtiles en la Prehistoria: Las placas de telar en el Calcolítico peninsular". *Zephyrus*, 49, p. 125-145.
- CASINI, S. (1994a) *Le pietre degli dei. Menhir e stele dell'Età del Rame in Valcamonica e Valtellina*. Gorle: Centro Culturale Nicolò Rezzara i Comune di Bergamo.
- CASINI, S. (1994b) "Il motivo del 'rettangolo frangiato'". A: CASINI, S. (coord.) *Le pietre degli dei. Menhir e stele dell'Età del Rame in Valcamonica e Valtellina*. Gorle: Centro Culturale Nicolò Rezzara i Comune di Bergamo, p. 93-96.
- CASINI, S.; DE MARINIS, R.; FOSSATI, A. (1995) "Stele e massi incisi della Valcamonica e della Valtellina". A: CASINI, S.; DE MARINIS, R.; PEDROTTI, A. *Statue-stele e massi incisi dell'Europa dell'Età del Rame*, p. 221-249. (Notizie Archeologiche Bergomese, 3)
- CASTANY, J. (2004) "Gravats en lloses d'estructures funeràries al Solsonès". A: *Megalitisme, gravats i cupuliformes. L'imaginari de l'Home prehistòric. Actes de la XXIV Jornada de treball del Grup de Recerques de les Terres de Ponent (Artesa de Segre, 2003). Homenatge a Josep M. Miró Rosinach*. Grup de Recerques de les Terres de Ponent. Guissona, p. 81-96.
- CASTANY, J.; GUERRERO, L. (2003) "Gravats en megàlits neolítics del Solsonià". A: GONZÁLEZ, J. R. (coord.) *Actes del I Congrés Internacional de gravats rupestres i murals. Homenatge a Lluís Díez-Coronel (Lleida, 23-27 de novembre de 1992)*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 315-320.
- CAUWE, N.; VAN BERG, P.-L. (1998) "Grandes pierres et grands-pères. À propos des figures humaines mégalithiques". A: *Actes du 2ème Colloque International sur la statuaire mégalithique (Sant-Pons-de-Thomières, du 10 au 14 septembre 1997)*, p. 249-258. (Archéologie en Languedoc, 22)
- CHIPPINDALE, Ch. (1994) "Editorial". *Antiquity*, 68, p. 1-9.
- CONSTANTINI, G. (2002) "La vie quotidienne au temps des statues-menhirs". A: PHILIPPON, A. (dir.) *Statues-menhirs. Des énigmes de pierre venues du fond des âges*. Rodez: Éditions du Rourgue, p. 114-146.
- CURA, M. (2002-2003) "La "Pedra de Llinàs": un menhir, una estela o una fita de terme (Montmeló, Vallès Oriental, Catalunya)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 23, p. 133-139.
- D'ANNA, A. (1977) *Les statues-menhirs et stèles anthropomorphes du Midi de la France*. París: CNRS.
- D'ANNA, A. (2002a) "Statues-menhirs? Stèles? Dalles anthropomorphes? Ou simplement sculptures préhistoriques?". A: PHILIPPON, A. (dir.) *Statues-menhirs. Des énigmes de pierre venues du fond des âges*. Rodez: Éditions du Rourgue, p. 52-53.
- D'ANNA, A. (2002b) "Les statues-menhirs en Europe à la fin du Néolithique et au début de l'Âge de Bronze". A: PHILIPPON, A. (dir.) *Statues-menhirs. Des énigmes de pierre venues du fond des âges*. Rodez: Éditions du Rourgue, p. 196-221.

- D'ANNA, A.; RENAULT, S. (2004) *Stèles anthropomorphes néolithiques de Provence. Catalogue du Musée Calvet d'Avignon*. Avignon: Établissement public Calvet.
- DAVID-ELBIALI, M. (2006) "La technique du tissage et les vêtements". A: GALLAY, A. (coord.) *Des Alpes au Léman. Images de la préhistoire*. Gollion: Infolio, p. 204.
- DE LA VEGA, J. (1981) "Aplec de documents arqueològics de les coves del Montsec i llur projecció a les comarques i serres properes". *Mediterrània*, 12.
- DE MARINIS, R. C. (1994) "Il fenomeno delle statue-estele e stele antropomorfe dell'Età del Rame in Europa". A: CASINI, S. (coord.). *Le pietre degli dei. Menhir e stele dell'Età del Rame in Valcamonica e Valtellina*. Gorle: Centro Culturale Nicolò Rezzara i Comune di Bergamo, p. 31-58.
- FÁBREGAS, R.; GUITIÁN, J.; GUITIÁN, J.; PEÑA, A. DE LA (2004) "Petroglifo galaico con una representación de tipo Peña Tu". *Zephyrus*, 57, p. 183-193.
- FÁBREGAS, R.; GUITIÁN, J.; GUITIÁN, J.; RODRÍGUEZ, C. (2007) "Un petroglifo de tipo Outeiro do Corno en Porto do Son (A Coruña)". *Gallaecia*, 26, p. 55-68.
- FERNÁNDEZ, J.; SERNA, M. L.; TEIRA, L. (1989) "Arte esquemático. El ídolo de San Sebastián de Garabandal". *Revista de Arqueología*, Any X/93, p. 64-65.
- FORTÓ, A.; MARTÍNEZ, P.; MUÑOZ, V. (2005) "El jaciment arqueològic de Ca l'Estrada (Canovelles)". *Lauro. Revista del Museu de Granollers*, 28, p. 5-16.
- FORTÓ, A.; MARTÍNEZ, P.; MUÑOZ, V. (2006) "Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental): un exemple d'ocupació de la plana vallesana des de la prehistòria a l'alta edat mitjana". A: *Tribuna d'Arqueologia 2004-2005*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 45-70.
- FORTÓ, A.; MUÑOZ, V.; MARTÍNEZ, P. (2005) "L'estàtua menhir antropomorfa de ca l'Estrada". *Cota Zero*, 20, p. 17-22.
- FOSSATI, A. E.; PEDROTTI, A.; NOTHDURFTER, H. (2004) "La statua-stele di Laces nel contesto delle statue-stele 'atesine'". A: CASINI, S.; FOSSATI, A. E. *Le pietre degli dei. Statue-stele dell'Età del Rame in Europa. Lo stato della ricerca*, p. 253-264. (Notizie Archeologiche Bergomensi; 12)
- GALLART, J.; RIBES, J. L. (1988) "Un jaciment del neolític final a la comarca del Segrià". A: *Prehistòria i arqueologia a la conca del Segre. 7è Col·loqui Internacional de Puigcerdà*. Puigcerdà: Institut d'estudis Ceretans, p. 69-86.
- GALLART, J.; RIBES, J. L. (2001) "La Balma del Clotar. Un jaciment del neolític final-calcolític a Vall-llebrera (Artesa de Segre, la Noguera)". *Urtx*, 14, p. 7-17.
- GALLAY, A. (1995a) "La nécropole du Petit-Chasseur à Sion et ses stèles: idéologie et contexte social". A: GALLAY, A. (dir.) *Dans les Alpes, à l'aube du métal. Archéologie et bande dessinée*. Sion: Musées Cantonaux du Valais, p. 103-112.
- GALLAY, A. (1995b) "Les stèles anthropomorphes du site mégalithique du Petit-Chasseur à Sion (Valais, Suisse)". A: CASINI, S.; DE MARINIS, R. C.; PEDROTTI, A. *Statue-stele e massi incisi nell'Europa dell'Età del Rame*. p. 167-194. (Notizie Archeologiche Bergomensi; 3)
- GALLAY, A. (2006) *Des Alpes au Léman. Images de la préhistoire*. Gollion: Infolio.
- GALLAY, A.; RACHOUD-SCHNEIDER, A.-M.; STUDER, J. (2006) "Les premiers paysans". A: GALLAY, A. (coord.) *Des Alpes au Léman. Images de la préhistoire*. Gollion: Infolio, p. 99-189.

- GARCÉS, I.; CEBRIÀ, A. (2002-2003) "L'estela ibèrica de Tona (Osona)". *Pyrenae*, 33-34, p. 211-232.
- GARCIA-VALLÈS, M. (2007) *Estudi petrogràfic del túmul dels Reguers de Seró*. Informe inèdit.
- GARCIA-VALLÈS, M.; AULINAS, M.; LÓPEZ J.B.; MOYA, A. (en premsa) "Patinas developed in environmental burial conditions: the Neolithic steles of Reguers de Seró (Lleida, Spain)". *Environmental Science and pollution Research*.
- GONZÁLEZ, J. R. (2003) *Actes del I Congrés Internacional de gravats rupestres i murals. Homenatge a Lluís Díez-Coronel (Lleida, 23-27 de novembre de 1992)*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs.
- JALLOT, L. (1998) "Enquête typologique et chronologique sur les menhirs anthropomorphes: études de cas dans le Sud de la France, l'Ouest, l'Arc alpin et la Bourgogne". A: *Actes du 2ème Colloque International sur la statuaire mégalithique (Sant-Pons-de-Thomières, du 10 au 14 septembre 1997)*, p. 317-350. (Archéologie en Languedoc; 22)
- JARRY, M. (1998) "Étude documentaire de statues-menhirs du département du Tarn en vue de mesures de protection et de conservation". A: *Actes du 2ème Colloque International sur la statuaire mégalithique (Sant-Pons-de-Thomières, du 10 au 14 septembre 1997)*, p. 363-375. (Archéologie en Languedoc; 22)
- JUNYENT, E.; LÓPEZ, J. B.; OLIVER, A. (1992) "Estratègia, anàlisi estratigràfica i registre en l'arqueologia lleidatana dels 80". A: TRÓCOLI, I. C.; SOSPEDRA, R. (ed.) *Harris matrix. Sistemes de registre en arqueologia*. Vol. 2. Lleida: Pagès, p. 185-275. (El Fil d'Ariadna; 9)
- LEISNER, G. (1934) "Die Malereien der Dolmen de Pedra Coberta". *I.P.E.K.*, IX, p. 23-44.
- LEISNER, G.; LEISNER, V. (1959) *Die Megalithgräber der Iberischen Halbinsel. Der Westen*. Berlin: Walter de Gruyter.
- LILLIOS, K. (2002) "Some new views of the engraved slate plaques of southwest Iberia". *Revista Portuguesa de Arqueologia*, 5/2, p. 135-151.
- LILLIOS, K. (2004) "Lives of stone, lives of people: re-viewing the engraved plaques of late Neolithic and Copper Age Iberia". *European Journal of Archaeology*, 7/2, p. 125-158.
- MALLO, M.; PÉREZ, M. (1971) "Pinturas rupestres esquemáticas en Fresnedo". *Zephyrus*, XXI-XXII, p. 105-138.
- MARTÍN, A. (1992a) "El neolític final. La recerca de nous camins. El verazià". A: *Estat de la investigació del neolític a Catalunya. 9è Col·loqui Internacional de Puigcerdà*. Andorra: Institut d'Estudis Ceretans, p. 279-284.
- MARTÍN, A. (1992b) "Estrategia y culturas del neolítico final y calcolítico en Cataluña". A: UTRILLA, P. (coord.). *Aragón/Litoral mediterráneo: intercambios culturales durante la prehistoria*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, p. 389-397.
- MARTÍN, A. (2001) "État de la question du campaniforme dans le contexte culturel chalcolithique du Nord-Est de la péninsule Ibérique". A: *Bell Beakers today. Pottery, people, culture, symbols in prehistoric Europe. Proceedings of the International Colloquium (Riva del Garda, Trento, Italy, 11-16 May 1998)*. Vol. 1. Trento: Provincia Autonoma di Trento, p. 155-171.
- MARTÍN, A. (2003) "Els grups del neolític final, calcolític i bronze antic. Els inicis de la metal·lúrgia". *Cota Zero*, 18, p. 76-105.

- MARTÍN, A.; PETIT, M. À.; MAYA, J. L. (2003) "Cultura material, economia i intercanvis durant el III mil·lenni AC a Catalunya". A: *Pirineus i veïns al 3r mil·lenni AC. De la fi del neolític a l'edat del bronze entre l'Ebre i la Garona. Homenatge al Prof. Dr. Domènec Campillo. XII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (2000)*. Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, p. 295-321.
- MOLIST, M.; CLOP, X. (2000) "La investigación sobre el megalitismo en el noreste de la Península Ibérica: novedades y perspectivas". GONÇALVES, V. S. (ed.) *Muitas antas, pouca gente? Actas do I Colóquio Internacional sobre Megalitismo*. Lisboa: Instituto Português de Arqueologia, p. 253-266. (Trabalhos de Arqueologia; 16)
- ONTAÑÓN, R. (2003) *Caminos hacia la complejidad. El Calcolítico en la región cantábrica*. Santander: Universidad de Cantabria.
- PADRÓ, J.; DE LA VEGA, J. (1989) "Treballs arqueològics a la cova Colomera o de les Gralles (Sant Esteve de la Sarga-Mur, Pallars Jussà)". A: *Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 9-68. (Excavacions Arqueològiques a Catalunya; 9)
- PALOMO, A.; GIBAJA, J. F. (2003) "Anàlisi tecnomorfològica/funcional i experimental de les puntes de fletxa". A: MERCADAL, O. (coord.) *La Costa de can Martorell (Dosrius, el Maresme). Mort i violència en una comunitat del litoral català durant el tercer mil·lenni aC*, p. 179-214. (Laietània; 14)
- PEDROTTI, A. (1993) *Uomini di pietra. I ritrovamenti di Arco e il fenomeno delle statue stele nell'arco alpino*. Trento: Provincia Autonoma di Trento.
- PEDROTTI, A. (1995) "Le statue-stele e le stele antropomorfe del Trentino Alto Adige e del Veneto occidentale. Gruppo atesino, gruppo di Brentonico, gruppo della Lessinia". A: CASINI, S.; DE MARINIS, R.; PEDROTTI, A. *Statue-stele e massi incisi dell'Europa dell'Età del Rame*, p. 259-280. (Notizie Archeologiche Bergomese; 3)
- PEDROTTI, A. (1998) "Gli elementi d'abbigliamento e d'ornamento nelle statue stele dell'arco alpino". A: *Actes du 2ème Colloque International sur la statuaire mégalithique (Sant-Pons-de-Thomières, du 10 au 14 septembre 1997)*, p. 299-315. (Archéologie en Languedoc; 22)
- PÉREZ, J. (1992) "El verazià de la cova del Segre". *Estat de la investigació del neolític a Catalunya. 9è Col·loqui Internacional de Puigcerdà*. Andorra: Institut d'Estudis Ceretans, p. 291-293.
- PETIT, M. À. (1996) *El procés de neolítització a la vall del Segre. La cova del Parco (Alòs de Balaguer, la Noguera). Estudi de les ocupacions humanes del Vè al II mil·lenni aC*. Barcelona: Universitat de Barcelona. (Monografies del Seminari d'Estudis i Recerques Prehistòriques; 1)
- PHILIPPON, A. (2002) *Statues-menhirs. Des énigmes de pierre venues du fond des âges*. Rodez: Éditions du Rourgue.
- POCH, R. M.; BALASCH, C. (2009) *Formació del rebliment de l'entorn del megàlit de Els Reguers de Seró*, informe inèdit.
- RAST, A. (1995) "Le vêtement néolithique". A: GALLAY, A. (dir.) *Dans les Alpes, à l'aube du métal. Archéologie et bande dessinée*. Sion: Musées Cantonaux du Valais, p. 149-153.
- RODANÉS, J. M. (1987) *La industria ósea prehistórica en el valle el Ebro. Neolítico-Edad del Bronce*. Zaragoza: Diputación General de Aragón.

- RODRÍGUEZ, G. (1998) “L'évolution de la statuaire mégalithique en Haut-Languedoc et ses différences avec la Rouergate”. A: *Actes du 2ème Colloque International sur la statuaire mégalithique (Sant-Pons-de-Thomières, du 10 au 14 septembre 1997)*, p. 167-181. (Archéologie en Languedoc; 22)
- SANTOS, M.J. (2009) “Estelas diademadas: revisión de criterios de clasificación”. *Herakleion*, 2, p. 7-40.
- SARO, J.A.; TEIRA, L. (1992) “El ídolo de Hoyo de la Gándara (Rionansa) y la cronología de los ídolos antropomorfos en la cornisa cantábrica”. *Trabajos de Prehistoria*, 49, p. 347-355.
- SAULIEU, G. DE (2004) *Art rupestre et statues-menhirs dans les Alpes. Des pierres et des pouvoirs 3000-2000 av. J.-C.* París: Errance. (Hesperides)
- SCHLABOW, K. (1959) “Beiträge zur Erforschung der jungsteinzeitlichen und bronzezeitlichen Gewebetechnik Mitteldeutschlands”. *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte*, 43, 101-120.
- SERRA VILARÓ, J. (1917) *Excavaciones en el dolmen de Llanera (Solsona). Memoria de los trabajos realizados en 1916.* Madrid: Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades. (Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades; 6)
- SERRA VILARÓ, J. (1927) *La civilització megalítica a Catalunya. Contribució al seu estudi.* Solsona: Musaeum Archaeologicum Dioecesanum..
- SERRA VILARÓ, J. (1950) “Insculturas dolménicas”. *Boletín Arqueológico [Tarragona]*, Any L, Època IV, fasc. 31, p. 114-122.
- SERRES, J.-P. (2002) “Les statues-menhirs du groupe rouergat”. A: PHILIPPON, A. (dir.) *Statues-menhirs. Des énigmes de pierre venues du fond des âges.* Rodez: Éditions du Rouergue, p. 54-91.
- SHEE, E. (1981) *The megalithic art of Western Europe.* Oxford: Oxford University Press.
- SHERRAT, A. (1997) *Economy and society in prehistoric Europe. Changing perspectives.* Edinburgh: Edinburgh University Press.
- SPINDLER, K. (1995) *El hombre de los hielos.* Barcelona: Galaxia Gutenberg i Círculo de Lectores.
- TARRÚS, J. (1980) “La céramique à triangles hachurés et coupes en calotte de la grotte des Encantats (Serinyà, Gerone)”. A: GUILAINE, J. (dir.) *Le Groupe de Vézère et la fin des temps néolithiques dans le Sud de la France et la Catalogne.* París: CNRS, p. 160-163.
- TARRÚS, J. (1985) “Consideracions sobre el neolític final-calcolític a Catalunya (2500-1800 a.C.)”. *Cypsela*, V, p. 47-57.
- TARRÚS, J. (2003) “Els constructors de megàlits a Catalunya: cistes i dòlmens entre els mil·lennis V-III cal aC”. *Cota Zero*, 18, p. 54-75.
- TARRÚS, J.; BOFARULL, B.; CARRERAS, E.; GAY, P.; PIÑERO, M. D. (1998) “Reflexions sobre els gravats rupestres prehistòrics de Catalunya: el cas de l'Alt Empordà”. *Cypsela*, 12, p. 119-134.
- USCATESCU, A. (1992) *Los botones de perforación en “V” en la Península Ibérica y las Baleares duante la Edad de los Metales.* Madrid: Foro. Arqueología, Proyectos y Publicaciones.
- VAN BERG, P.-L.; CAUWE, N. (1995) “Figures humaines mégalithiques: histoire, style et sens”. A: CASINI, S.; DE MARINIS, R. C.; PEDROTTI, A. *Statue-stele e massi incisi nell'Europa dell'Età del Rame.* p. 21-66. (Notizie Archeologiche Bergomensi; 3)

- VILASECA, S. (1973) *Reus y su entorno en la prehistoria*. Reus: Asociación de Estudios Reusenses, 2 vol.
- VILASECA, S.; PRUNERA, A. (1956) “La cueva del Bosquet, en los Motllats, sierra de Prades”. *Zephyrus*, VII/12, p. 207-215.
- WINIGER, J. (1995) “Die Bekleidung des Eismannes und die Anfänge der Weberei nördlich der Alpen”. A: SPINDLER, K. [et al.] (ed.) *Der Mann im Eis. Neue Funde und Ergebniss. The Man in the Ice*. Nova York; Wien: Springer Verlag, p. 119-187.